

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

«ТАБИИЁТ-ГЕОГРАФИЯ» ФАКУЛЬТЕТИ

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА

(МАЪРУЗАЛАР МАТНЛАРИ)

ТЕРМИЗ – 2009 й.

Маърузалар матнларида атроф муҳитни муҳофаза қилиш амалиётида аҳолининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг экологик хавфсизлигига эришиш ғоят муҳим ва долзарб муаммолари баён қилинган. Ушбу муаммоларнинг ечимига алоҳида эътибор берилган.

«Экологик экспертиза» маърузалар матни «Экология» таълим йўналиши бакалавр талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: доц. Зокиров Х.Х.

Такризчилар: т.ф.н. Шамев Б.Э.
 т.ф.н. Иралиев Б.Х.

КИРИШ

Экологик экспертиза фан ва ўқув предмети сифатида шаклланиш ва ривожланишнинг дастлабки босқичида турибди. Табиатдан фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида Ўзбекистонда ечимини қутаётган қатор муаммолар ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган. Республикада атроф муҳитни муҳофаза қилиш амалиётида аҳолининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг экологик хавфсизлигига эришиш ғоят муҳим ва долзарб муаммодир. Бу муаммо ечимини топишда экологик экспертиза жуда катта роль ўйнайди. У амалиётда фақат экологик асосланган ҳўжалик қарорларини амалга оширишни таъминлайди. Иқтисодиётни ривожлантиришда экологик хавфсизлик ва аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш талабларини бажариш мамлакатда атроф муҳитни муҳофаза қилиш стратегиясининг устивор йўналишидир. Бу мураккаб муаммоларни ечимини топишда илмий асосланган экологик экспертиза ёндашувларига асосланиш ва улардан амалиётда фойдаланиш малакаларига эга бўлиш замонавий иқтисодчиларга экологик оқибатларни ҳисобга олган ҳолда тўғри қарор қабул қилишларига имкон беради.

Экологик экспертиза фани иқтисодчиларнинг экологик саводхонлигини оширишга, жамиятнинг иқтисодий ривожланишида сабаб-оқибат алоқаларини тўғри тушунишга хизмат қилади. Ушбу фан экологик экспертизанинг илмий асосларини яратишга, улардан амалиётда фойдаланишга, «жамият-табиат» тизимида янги экологик экспертиза муносабатларини шакллантиришга йўналтирилган.

1-Мавзу: Экологик экспертиза фанига кириш

Режа:

- 1. Экологик экспертизанинг янги фан ва ўқув предмети сифатида шаклланиш ва ривожланиши**
- 2. Экологик экспертиза фанининг предмети, объекти, тадқиқот методлари**
- 3. Экологик экспертиза фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва ўзаро алоқалари**
- 4. Экологик экспертиза фанининг мақсади ва вазифалари**

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва атроф табиий муҳит ҳолатининг ўзгариши ўртасида ўзаро чамбарчас алоқалар мавжуд. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига боғлиқ ҳолда инсон фаолиятининг табиатга таъсири ва табиий ресурслардан фойдаланиш даражаси узлуксиз ошиб, уларнинг салбий оқибатлари миқёси тобора хавфли тус олмоқда. Шу муносабат билан ижтимоий иқтисодий ривожланишда экологик омилларни табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг хусусиятларини ва уларни тартибга соладиган йўналишлар ва қонуниятларни ҳисобга олмаслик ёки уларнинг аҳамиятини тўлалигича баҳоламаслик кутилмаган экологик иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу шароитда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барча табиий-экологик омилларни, табиат-жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларининг сабаб-оқибатлари занжирини тўғри тушуниш ва шу асосда инсон хўжалик фаолиятининг экологик-иқтисодий қонуниятлари талабларга мос келишини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда табиат ва жамият ўртасида юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни маъмурий бошқариш методларини қўллаш муҳим ўринни эгаллайди. Ушбу назорат йўналиши таркибида экологик экспертиза кенг қўлланиладиган фаолият тармоғи ҳисобланади. Шу муносабат билан ушбу соҳани комплекс ўрганадиган экологик экспертиза фанини ҳам илмий, ҳам ўқув йўналишларида бозор иқтисодиёти талабларига мос йўналишда шакллантириш ва ривожлантириш ҳаётий заруратга айланди.

Экологик экспертизанинг фан сифатида шаклланишининг объектив шарт-шароитлари инсоннинг хўжалик ва бошқа фаолиятлари билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг табиатга таъсирининг миқёслари ва салбий таъсирининг ошиб борилаётганлиги билан изоҳланади. Ушбу фаннинг Ўзбекистонда шаклланиши ва ривожланиши зарурати кўп жихатдан мамлакат экологик сиёсатини самарали амалга ошириш билан узвий боғлиқдир. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: «Асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш ўзини-ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир. Афсуски, кўплар ушбу муаммога бепарволик ва маъсулиятсизлик билан муносабатда бўлмоқдалар ... Экология ҳозирги замоннинг кенг

миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни хал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг хал қилинишига боғлиқдир...»¹.

Экологик экспертиза фани табиатдан фойдаланиш иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий экология фанлари туташган чегараларда ва экологик ҳуқуқ фани билан узвий боғлиқ ҳолда, уларнинг асосий тушунчалари, янги қонуниятлари, категориялари, концепцияларига асосланган ҳолда шаклланаётган ва ривожланиб бераётган фаннинг янги йўналиши ва соҳаси ҳисобланади. Экологик экспертиза ушбу фанларнинг назарий-амалиёт тадқиқотлари натижалари энг сўнгги ва янги ютуқларини амалиётга тадбиқ этишга йўналтирилган назарий-амалий фанидир. У табиатдан фойдаланиш, оааеаоіе афдао аа іоуіоақа кееёеіе аіюқадеёеіа уеіеіаеё уеііертиза бўйича маъмурий-назарот тармоқ йўналишининг назарияси ва амалиёти йўланиши мамлакатнинг барқарор, хавф-хатарсиз ривожланишини таъминлаш нуқтаи назаридан асослаб беради

Ўзбекистон республикасининг суверен давлат сифатида мустақил тараққиёт йўлига ўтиши жамиятнинг иқтисодий ва экологик манфаатларини уйғунлаштириш учун янги имкониятлар яратиб берди. Мустақиллик йилларида хўжаликни ривожлантириш бўйича қарорларни давлат экологик экспертизасидан ўтказиш тадбирлари амалга оширила бошланди. 2000 йилда «Экологик экспертиза тўғрисида» махсус қонун қабул қилинди, 2002 йил январ ойида «Экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш бўйича низом» тасдиқланди. Шу муносабат билан экологик экспертиза бўйича тизимли, комплекс ёндашувларга асосланган илмий тадқиқотларни ривожлантиришга талаб кучайди. 2000-2001 ўқув йилида Ўзбекистонда биринчи марта Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетининг «Иқтисодиёт ва статистика» факультетига қарашли «Минтақавий иқтисодиёт ва экология» кафедраси базасида «Иқтисодчи-эколог» мутахассислигига бакалавриат бўйича талабалар қабул қилинди. Бу эса ўз навбатида экологик экспертизанинг ўқув фани сифатидаги йўналишни шакллантириш ва ривожлантиришни тақозо этади. Ушбу ўқув қўлланма ТДИУда иқтисодчи-экологларни тайёрлаш мақсадлари учун ёзилган биринчи ўқув қўлланма ҳисобланади.

«Экспертиза» тушунчаси (термини) латинча «expertus»-«тажриба» сўзидан келиб чиққан. Экспертиза тушунчаси фан, техника, санъат соҳаларида махсус билимга эга бўлган мутахассис (эксперт) томонидан турли масалалар бўйича тадқиқотлар олиб бориб, уларни баҳолашни билдиради. Эксперт баҳолари бевосита ўлчовга тушмайдиган, шу сабабдан мутахассис мулоҳазалари ва ҳулосасига асосланган жараёнлар, ходиса, воқеалар, объектларни миқдорий ёки тартибий баҳолашдан иборат бўлади. Экологик экспертиза фанига нисбатан бу тушунча режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган инсон хўжалик ва бошқа фаолиятларининг табиат муҳофазаси ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон. 1997, 112 ва 115 бетлар.

экологик талабларга, экологик ва табиат муҳофазаси қонунчилигига мувофиқлиги ва мос тушишини ҳамда экологик экспертиза объектларини ишга тушириш, рўёбга чиқариш, куриш мумкинлигини аниқлаш ва уларни эксперт баҳолаш, улар бўйича маълум экологик экспертиза хулосаларини чиқаришни билдиради. Бунда «табиат-жамият» тизими ўртасидаги ўзаро алоқаларда меъёрий мувозанат ва уйғунликка эришишни таъминлаш асосий ўринин эгаллайди, яъни экспертиза объектлари экологик талаблар ва жамиятнинг экологик-иқтисодий манфаатларига мос келиши ёки зид бўлиши тўғрисида хулоса чиқарилади.

Экологик экспертиза фанининг предмети, объекти, тадқиқот методлари

Экологик экспертиза фани мўлжалланаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ёки ўзга фаолият (объект)нинг табиатга ва инсон саломатлиги таъсирини баҳолаш, уларнинг экологик иқтисодий асосланганлигини аниқлаш ва экологик хавфсизликни таъминлаш мақсадларида ўтказиладиган экологик экспертиза фаолиятининг хусусиятларини ўрганадиган ва уни ташкил этишнинг илмий асосларини ишлаб чиқадиган фандир.

Экологик экспертиза фани бир томондан табиий-экологик қонунлар, коида, принципларга, бошқа томондан эса табиат муҳофазаси ва экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларига, экологик нормативларга асосланади.

Экологик экспертиза фани табиатдан фойдаланиш иқтисоди фани таркибига киради ва унинг табиат ва жамият ўртасидаги иқтисодий экологик муносабатларни тадқиқ этиш соҳасида эришган назарий ва амалий ютуқларидан ўзининг муаммолари ечимини топишда кенг фойдаланади. Экологик экспертиза фани билан боғлиқ бўлган Ўзбекистон Республикасининг илмий-амалий муаммолари учта асосий йўналишда - назарий, методик, экспериментал-намоён бўлади.

Экологик экспертиза фанининг **предмети**: экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш жараёнида юзага келадиган **экологик-иқтисодий муносабатлар** ҳисобланади. Бунда асосий мақсад табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларда айти бир вақтда мақбул мувозанатни сақлаб қолган ҳолда иқтисодиётни барқарор ривожлантириш ва табиий муҳит ҳолатини яхшилашга эришиш муаммоларининг оптимал ечимини топишдан иборат.

Экологик экспертизада экологик-иқтисодий муносабатлар давлат (ихтисослашган эксперт бўлинмалари) билан экологик экспертиза буюртмачиси ўртасида табиатдан фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш, чиқитларни утилизация (қайта ишлаш), ишлаб чиқариш фаолиятини экологизациялаш соҳаларида содир бўлади. Давлат экологик экспертизасининг субъекти сифатида учта томон иштирок этади: **буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи.**

Экологик экспертизани тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти тузимлари (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари, Ҳукумат органлари) экологик экспертизанинг **бююртмачилари** ҳисобланади. **Пудратчи** сифатида эса экологик экспертиза топшириқларининг ижрочилари (айрим эксперт мутахассислар, илмий-тадқиқот институтлари, ваколатли комиссиялар) иштирок этади. Ушбу экологик-иқтисодий муносабатларда **истеъмолчи** сифатида эксперт таҳлилининг предмети бўлган объектларнинг мулкдорлари, эгалари ҳисобланган корхоналар ёки ташкилотлар қатнашади. Бу муносабатларда асосий экологик-иқтисодий зиддиятлар содир бўлади. Улар томонлар манфаатларининг фарқ қилиши билан узвий боғлиқдир. Ресурсларнинг чекланганлиги ва одамларнинг табиий ресурсларга эҳтиёжининг ошиб бориши ва уларни таъминлашнинг қийинлиги, табиат ҳолати ва иқтисодий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги, ресурсларга харажатлар ва тўловлар зиддиятлар келиб чиқишининг асосий манбаларидир. Масалан: мақсадга мувофиқ экологик сиёсатни амалга оширмасдан ва табиат муҳофазаси талабларига етарли амал қилмасдан иқтисодий ривожланишнинг юқори кўрсаткичларига эришиш табиат емирилишига (деградация) ва ифлосланишига сабаб бўлади. Зиддиятларнинг моҳиятини ва уларни мақсадга мувофиқ бартараф этиш заруратини жамиятнинг объектив экологик ва иқтисодий манфаатларининг диалектик бирлиги ва ўзаро боғлилиги белгилаб беради. Бу соҳада экологик экспертиза фани тавсиялари (муносабатларни такомиллаштириш, яхшилаш методларини ишлаб чиқиш) муҳим аҳамиятга эга.

Экологик экспертиза фанининг **объекти** ғоят хилма-хил бўлиб, улар турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий тизимларни ўз ичига олади. Улар қаторига қуйидагилар киради: давлат дастурларининг, концепцияларининг, ишлаб чиқариш кучларини, иқтисодий ва ижтимоий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш схемаларининг (тархлари) лойиҳалари; қурилиш учун ер ажратиш материаллари; лойиҳа олди ва лойиҳа ҳужжатлари; норматив-техник ва йўриқнома-услугий ҳужжатларининг лойиҳалари; техника, технология, материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар; турли ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар; алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, фавқулотда экологик вазият ва экологик офат зоналари материаллари; шаҳарсозлик ҳужжатлари; махсус ҳуқуқий режимли объектлар ва бошқалар.

Экологик экспертиза фанининг асосий **илмий-тадқиқот методлари** қаторига тизимли таҳлил, гуруҳлаш, экологик-иқтисодий баҳолаш ва қиёсий таҳлил, ҳисоб-аналитик (таҳлил), синтез, баланс, норматив, эксперт баҳолаш ва бошқа методлар киради. Айниқса норматив тадқиқот методлари, шу жумладан экологик норматив методлари (йўл қўйиш мумкин бўлган концентрациянинг энг юқори даражаси, яшил зоналар нормалари ва бош.) табиатга антропоген таъсирнинг йўл қўйиш мумкин бўлган объектив чегараларини аниқлашга имкон беради.

Экологик экспертиза фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва ўзаро алоқалари

Экологик экспертиза муаммоларининг комплекс характери объектининг мураккаб ва фанлараро хусусиятлари ушбу фанининг кўплаб иқтисодий, табиий, техника, ҳуқуқий, ижтимоий, географик, тиббий ва бошқа фанлар билан боғлиқ бўлишини ва улар билан ҳар томонлама ўзаро алоқаларни ривожлантиришни тақозо этади.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни экологик экспертиза фани нуқтаи назаридан ўрганиш ушбу муаммонинг экологик, иқтисодий, ижтимоий-демографик, ҳудудий-географик, тиббий, шаҳарсозлик, ҳуқуқий, технологик ва бошқа кўплаб йўналишларини ҳар томонлама комплекс ҳисобга олишни тақозо этади. Экологик экспертиза фани фойдаланиш иқтисоди фани каби табиий ва ижтимоий фанлар табиатдан туташган чегараларда туради. Шу сабабдан турли фанлар соҳаларининг маълумотларидан, материлларидан кенг миқёсда фойдаланиш экологик экспертизанинг ғоят мураккаб муаммоларини муваффақиятли ҳал этишга имкон беради.

Экологик экспертиза фанининг ўрганишда Б.Коммонер томонидан тавсия этилган қуйидаги табиат иқтисодиёти қонунлари ёки принципларидан кенг фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга: ҳаммаси ҳаммаси билан боғланган; ҳаммаси қаёққадир ғойиб бўлиши керак; ҳеч нарса бекорга (текин) берилмайди; табиат яхши билади.

Экологик экспертиза тадқиқотларида ва амалиётида табиатга кўп даражада салбий таъсир кўрсатадиган хўжалик, бошқарув ва бошқа фаолият (объект) йўналишлари экспертизада қуйидаги умумий ва фанлараро принципларни ҳар томонлама ҳисобга олиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга:

- инсоннинг ҳаёти ва сихат-саломатлигининг устиворлиги, аҳолининг ҳаёти, меҳнати, дам олиши учун қулай экологик шароит яратиш;
- жамиятнинг экологик ва иқтисодий манфаатларини айнан бирга қўшишни илмий асослаб амалга ошириш орқали аҳолининг яшаши учун соғлом ва қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиши тўғрисидаги ҳуқуқларининг реал кафолатларини таъминлаш;
- табиат ресурсларидан табиат қонунлари, табиатнинг потенциал имкониятлари, табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш зарурати ва атроф муҳит ва аҳоли саломатлиги учун асил холига қайта олмайдиган оқибатларга йўл қўймасликни ҳисобга олган ҳолда рационал фойдаланиш;
- табиат муҳофазаси ва экологик экспертизада қонун ҳужжатлари талабларига қатъий амал қилиш ва экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик;
- экологик муаммоларни ҳал этишда ошкораликка амал қилиш, жамоат ташкилотлари ва аҳоли билан яқин алоқаларни ўрнатиш;

Экологик экспертиза фанининг мақсади ва вазифалари

Экологик экспертиза фани ўқув предмети сифатида қуйидаги мақсадларни кўзда тутади:

- табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг асосий қонуниятларини билиш асосида экологик экспертизани ўтказишнинг муҳим эканлигини тушунтириш;

- экологик экспертизада табиат муҳофазаси тўғрисидаги ва экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига қатъий амал қилиш зарурлигини доимо ҳисобга олишга ўргатиш;

- мўлжалланаётган хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинмасдан олдин бундай фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини экологик экспертизадан ўтказганда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг мураккаблиги, кўп омиллиги, тармоқларнaro ва фанларaro муаммо эканлигини ҳар томонлама ҳисобга олган тадқиқ этиш малакаларини эгаллашга эришиши;

- режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳит ва фуқаролар соғлигига салбий таъсир кўрсатишини, уларнинг хавфлилик даражасини аниқлаш бўйича экологик экспертиза ўтказганда масалани экологик хавфсизликни ва экологизациялашни таъминлаш зарурати нуқтаи назаридан хал этиш лозимлигини тушунтириш;

- экологик экспертиза ўтказишда атроф табиий муҳитини муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг етарли ва асослигини аниқлаш принциплари, методлари ва йўлларини билишга ва уларни амалиётда қўллашга ўргатиш;

- экологик экспертиза эндиликда шаклланиб бораётган ва тез ривожланаётган фанлар жумласига киради. Унинг асосий қоидалари ва концепциялари табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишга йўналтирилган. Ушбу фан тадқиқотларида экологик экспертиза механизми орқали қуйидаги экологик-иқтисодий муаммолари ечимига асосий эътибор берилади: инсон саломатлиги, экологик мувозанатни сақлаш, экологизациялаш, табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, экологик хавфсизлик ва бошқалар.

Экологик экспертиза фанининг назарий ва амалий билимлари иқтисодчи-экологлар, эколог-экспертлар, иқтисодчиларни профессионал тайёрлашнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Экологик экспертиза фани ҳозирги экологик сиёсатни тўғри тушунишга ва амалга оширишга, мамлакатни барқарор ривожлантиришда табиат муҳофазасининг экологик-эксперт йўналишининг моҳиятини билиб олишга илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Ушбу фаннинг вазифалари мамлакатнинг табиатни муҳофаза қилишга қаратилган объектив эҳтиёжларига мувофиқ бошқарувининг барча бўғинларида экологик экспертиза хизматларига талабнинг ошиб бораётганлиги билан белгиланади. Иқтисодиётни экологизациялаш, экологик барқарор ривожланишга ўтиш зарурати экологик экспертизанинг аҳамиятини янада

оширади. Шу муносабат билан экологик экспертиза фани олдида турган асосий вазифаларга қуйидагилар киради:

- табиат билан жамият ўзаро алоқаларининг экологик экспертиза йўналишини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш;
- экологик экспертизанинг Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиш ва иқтисодий экологизациялаш йўналишларига ўтиши билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий масалаларининг ечимини топиш;
- экологик экспертиза объектларининг табиатдан фойдаланиш ва атроф табиий муҳитга таъсирини ва экологик хавфлилик даражасини комплекс таҳлил этиш;
- экологик экспертиза учун тақдим этилаётган материалларнинг табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқлигини аниқлаш методларини ишлаб чиқиш;
- экологик экспертизани истиқболда ривожлантиришнинг экологик-иқтисодий устиворлик ва иқтисодий экологизациялашга асосланган йўналишларини аниқлаш, уларни илмий асослаш ва ривожлантириш;
- экологик экспертиза ўтказиш орқали табиатдан рационал фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш имкониятларини давлат бошқаруви ва бозор инструментлари орқали тартибга солишнинг самарадорлигини ўрганиш;
- экологик экспертизанинг долзарб ва устивор йўналишларини аниқлаш ва эксперт тадқиқотларининг самарадорлигини ошириш методларини ишлаб чиқиш.

Ушбу курсни ўрганиш табиат муҳофаза қилишни бошқарувнинг тармоқ маъмурий методлари қаторига кирадиган экологик экспертизанинг аҳамияти, моҳияти, мазмуни ва асосий йўналишлари ва ривожланиши истиқболларини чуқур ўрганиш ва асосий қоидаларини билиб олишга ва экологик-экспертиза билимларини амалиётда қўллашга хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза янги фан ва ўқув предмети сифатида табиатдан фойдаланиш иқтисоди ва ижтимоий–иқтисодий экология фанлари туташган чегараларда ва экологик ҳуқуқ фани билан узвий боғлиқ ҳамда эндиликда шаклланмоқда ва ривожланмоқда. Бунда 2000 йилда «Экологик экспертиза тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонунининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Экологик экспертиза фани мўлжалланаётган ёки амалага оширилаётган хўжалик ёки ўзга фаолият (объект)нинг табиатга ва инсон саломатлигига таъсирини баҳолаш, уларнинг экологик–иқтисодий асосланганлигини аниқлаш ва экологик хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўтказиладиган экологик экспертиза фаолиятининг хусусиятларини ўрганидиган ва уни ташкил этишнинг илмий асосларини ишлаб чиқадиган фандир.

Экологик экспертиза фанининг предмети экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш жараёнида юзага келадиган экологик–иқтисодий

муносабатлар ҳисобланади. Унинг объекти бўлиб турли миқёс ва даражадаги экологик–иқтисодий – тизимлар хизмат қилади.

Давлат экологик экспертизанинг субъекти сифатида уч томон иштирок этади: бюртмачи, пудратчи, истеъмолчи.

Ушбу фаннинг асосий илмий-тадқиқот методлари қаторига тизимли таҳлил, гуруҳлаш, экологик–иқтисодий баҳолаш ва қиёсий таҳлил, синтез, баланс, норматив, эксперт баҳолаш ва бошқалар киради.

Экологик экспертиза кўплаб иқтисодий-ижтимоий, табиий, техника, ҳуқуқий, география, тиббиёт ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг назарий- амалий ютуқларидан кенг фойдаланади.

Экологик экспертиза фани предмети сифатида ўзига хос мақсад ва вазифаларга эгадир. Унинг асосий қоидалари ва концепциялари табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишга йўналтирилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Экспертиза» ибораси нима ва у экологик экспертиза нуқтаи назаридан қандай мазмунга эга?

2. Экологик экспертиза фан ва ўқув предмети сифатида қандай шаклланган?

3. Экологик экспертиза фани нимани ўрганади?

4. Экологик экспертизанинг предмети ва объектини таърифланг.

5. Экологик экспертиза муносабатларининг иштирокчилари – буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи қандай вазифаларни бажаришини ва улар ўртасидаги муносабатларнинг моҳиятини тушунтиринг.

6. Экологик экспертизанинг асосий илмий тадқиқот методларини айтинг.

7. Экологик экспертизанинг бошқа фанлар билан алоқалари ва боғлиқлигини ва уларнинг аҳамиятини тушунтиринг.

8. Экологик экспертиза фанининг мақсади ва вазифаларини таърифланг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон 1997.

2. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий режаси. Т. 1998.

3. Национальнўй доклад. О состоянии окружающей преродной среди и использования преродных ресурсов в Республике Узбекистан. Т. 2002.

4. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қоидалар ва норматив ҳужжатлар. Т.: Адолат, 2002.

5. Экологик экспертиза тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонуни (2000)

6. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. Т. 2002.

2-Мавзу: Экологик экспертизанинг илмий-методик асослари

Режа:

- 1. Экологик экспертиза тўғрисида тушунча**
- 2. Экологик экспертиза муносабатларида экологик қонунлар, қоидалар, принципларга асосланиш**
- 3. Экологик экспертизада атроф муҳитга таъсирини баҳолаш**

«Экологик экспертиза» тушунчаси асосан қуйидаги уч хил йўналишда талқин этилади. 1) экологик экспертиза давлат бошқарув тизимидаги махсус фаолият тармоғи; 2) экологик экспертиза-фан йўналиши; 3) экологик экспертиза ўқув фани.

Экологик экспертизанинг мамлакат бошқарув тизимида тармоқ сифатида шаклланиши учун энг камида қуйидаги учта шароит бўлиши керак: 1) бундай тармоқни шакллантириш учун давлат манфаатининг мавжудлиги; 2) мустақил тартибга солиш (бошқариш) предметини ташкил этувчи тартибга солинадиган экологик-иқтисодий ижтимоий муносабатларнинг яққол намоён бўлиши; 3) алоҳида методларда тартибга солишга эҳтёжнинг борлиги:

Бундай шароит Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги даврда пайдо бўлди: мамлакатда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибида ягона Давлат экологик экспертиза тизими ва уларнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳридаги эксперт органлари ташкил этилди ва улар фаолият кўрсатмоқда 1996 йилда ушбу тизимда 63 ходим ишлаган, мураккаб муаммоларни кўриб чиқиш учун 300 дан кўпроқ таниқли олимлар эксперт сифатида қатнашганлар. Экологик экспертиза қилинган объектлар сони 1993 йилда 1860, 1994 йилда-2640, 1995 йилда-3712, 1996 йилда-4384 та бўлган 1997 йилда «Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби» ишлаб чиқилган ва тасдиқланган¹. 2002 йил январ ойида «Экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш бўйича низом тасдиқланган.

Экологик экспертиза бошқарув тизимидаги махсус тармоқ фаолияти бўлиб, у табиат ва жамият ўртасидаги алоқаларни уйғунлаштириш, экологик-иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, халқнинг экологик мафаатларини амалга ошириш бўйича экологик экспертиза усулини қўллаш асосида табиатдан фойдаланишнинг экологик талабларга мувофиқ келишини аниқлайдиган ва уларни назорат қиладиган махсус давлат бошқарув тизимидир. Ҳар қандай тизим каби экологик экспертиза ҳам уни шакллантирувчи омиллар орқали бирлашган (интеграциялашган) кўплаб элементлардан ташкил топган.

Экологик экспертиза бошқарув тизимида тармоқ сифатида асосан экологизациялаш методларидан кенг фойдаланган ҳолда ўз функциясини

¹ О состоянии окружающей среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Национальный доклад. Т. 1998.

базаради. Ушбу тармоқ объектлари ғоят хилма-хил бўлиб, улар таркибига қуйидагилар киради: Ўзбекистоннинг миллий экологик тизими таркибига кирадиган табиий объектлар-ер, фойдали қазилмалар, сув, ўсимлик ва ўрмон, хайвонат олами; экологик тизимнинг айрим компонентлари (қисмлари) - атмосфера хавоси, қўриқхоналар, буюртмалар; ишлаб чиқариш фаолияти ва антропоген таъсирда бўлган экологик тизимлар-қишлоқ хўжалиги соҳасида, қишлоқ хўжалигидан ташқаридаги соҳаларда, аҳоли яшаш манзиллари, рекреация (дам олиш) даволаш-соғломлаштириш зоналари, Қуролли кучлар ихтиёридаги ерлар, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқитларини қайта ишлаш ва утилизациялашни тартибга солиш ва бошқалар. Ўз навбатида бу хилма-хил объектлар йирик ва мураккаб макро экотизимлар-текислик чўл (сахро), суғориладиган (антропоген) текислик, тоғолди-тоғ зоналари таркибига киради. Шу сабабдан тармоқ экологик экспертизаси таркибида чўл, антропоген текислик, тоғ йўналишлари ҳам ажратилиши керак.

Кўрсатилган объектлардан фойдаланишни тармоқ йўналишида экологик экспертиза ўтказишда табиат муҳофазаси бўйича қонун ҳужжатлари билан бир қаторда, табиат ва жамиятга хос қонуниятлар ҳам ҳисобга олиниши керак.

Экологик экспертиза фан сифатида эндиликда шакллана бошлади. Хозирги кунда унинг илмий асосланган концепциялари ишлаб чиқилмаган. Лекин экологик экспертизанинг фан сифатида шаклланиши учун барча шароит мавжуд. Шу муносабат билан унинг фан сифатида ривожланишининг қуйидаги йўналишларини кўрсатиш мумкин: а) экологик экспертиза муаммолари йўналишини тадқиқ этишга тарихий ёндашиш; б) дастлаб умумий қодилар ва қонуниятларни, сўнгра хусусий йўналишларни тадқиқ этишга асосланган мантикий ёндашувга амал қилиш; в) тадқиқ этилаётган йўналишларнинг ҳамма томонларини ва алоқаларини экологик-иқтисодий ёндашувга асосланиб текшириш ва ўрганиш.

Экологик экспертиза фан сифатида экологик экспертизанинг тармоқ сифатидаги хусусиятлари, назарияси ва амалиёти тўғрисидаги билимлар тизимидан иборатдир. Ушбу фаннинг предметига экологик экспертизанинг юқорида кўрсатиб ўтилган тармоқ сифатидаги ахборотларига қўшимча, яна қуйидаги мустақил мавзулар ҳам киради:

- 1) экологик экспертизанинг илмий тадқиқот методлари;
- 2) экологик экспертиза амалиёти;
- 3) экологик экспертизанинг ривожланиш тарихи;
- 4) экологик экспертиза манбалари (ахборотлар ва бошқалар);
- 5) экологик экспертизанинг регионал-зонал, ҳудудий хусусиятлари ва уларни тартибга солиш экспертизаси;
- 6) экологик экспертиза фанида қўлланиладиган махсус терминалогияни баён этувчи терминлар (тушунчалар) аппарати;
- 7) экологик экспертиза талабларини бажариш амалиёти ва тажрибалари.

Экологик экспертиза фан сифатида экологик экспертизанинг бошқарув тизимидаги тармоқ сифатидаги хусусиятлари тўғрисида билимлар тизимидан,

шунингдек экологик экспертизанинг экологик экспертиза тўғрисидаги ўқув фанидан ташкил топган.

Экологик экспертиза ўқув фани сифатида қуйидаги хусусиятларга эга. Эколог-эксперт ихтисослиги бўйича мутахассис ёки экологик экспертиза соҳасида ишловчилар, экологик экспертиза хизматидан фойдаланувчилар ушбу соҳа бўйича ўқув дастурларида белгиланган маълум ҳажмдаги махсус билимларга эга бўлиши керак. Ўқув юртларини битирувчиларнинг минимум билимлари уларнинг келгусидаги иш фаолияти хусусиятига боғлиқ ҳолда белгиланади. Ушбу курс бўйича дастурлар ҳам шуларни ҳисобга олиб тузилади. Экологик экспертизанинг ўқув фани сифатида мазмуни амалда экологик экспертизанинг фан сифатидаги хусусиятларига асосан мос тушади ва улар билан деярли бир хил бўлади.

Шундай қилиб «Экологик экспертиза» тушунчаси уч хил тармоқ, фан ёки ўқув фани сифатида талқин этилади.

Экологик экспертиза муносабатларида экологик қонунлар, қоидалар, принципларга асосланиш

Экологик экспертиза бошқариш тизимининг тармоқ йўналиши сифатида мамлакат ва унинг регионлари ва ҳудудларида ҳўжалик комплекси янгиликларининг (шу жумладан табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг ҳам) инсон яшаш муҳити, табиий ресурслар ва одамлар саломатлигига таъсирни баҳолаш билан шуғулланади. Бунда экологик экспертиза экологиянинг қонунлари, қоидалари ва принципларига асосланади, уларнинг амалга ошириладиган лойиҳаларга таъсири эҳтимолини текширади ва ҳўжалик тадбирларининг ушбу фундаментал қоидаларга мос келишини аниқлайди.

Экологик экспертиза муносабатларида таъсири ҳар томонлама ҳисобга олиниши зарур бўлган экология қонунлари, қоидалари, принциплари кўп сонли бўлиб, уларни структураси, функцияси, эволюцияси тизимлараро ўрни, эмпирик оқибатига кўра гуруҳларга бўлиш мумкин. Масалан, структурасига кўра 10 та экологик қонун, 4та қоида, 2 та принцип, функциясига кўра 14 та экологик қонун, 7та қоида, 5 та принцип, эволюцияси бўйича 9 та экологик қонун, 2 та қоида, 5 та принцип, тизимлараро ўрнига кўра 8 та қонун, 5 та қоида, эмпирик оқибатига кўра 1 та экологик қонун, 7 та қоида, 6 та принцип борлиги аниқланган (Реймерс Н.Ф., 1990) Уларнинг умумий сони қуйидагича: қонунлар-42 қоидалар-25, принциплар-13. Уларнинг таърифи, таъсири хусусиятлари, улардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари махсус экология энциклопедиялари, луғат ва маълумотномалар, ўқув адабиётларида ва илмий асарларда батафсил баён қилинган. Шу сабабдан биз энг муҳим экология қонунлари, қоидалари, принципларининг айримларига намунавий мисол тариқасида қисқача таъриф бериш билан чекланамиз. Бундай ёндашув ўқувчиларда маълум тушунча ва тасаввур пайдо бўлишга ёрдам беради.

Экологик қонунлар орасида функционал қонунлар қаторига кирадиган **ички динамик мувозанат қонуни** муҳим ўринни эгаллайди.

Ички динамик мувозанат қонунига кўра айрим табиий тизимлар ва уларнинг иерархиясининг (босқичлари) моддалари, энергияси, ахбороти, динамик сифати шундай ўзаро боғланганки, уларнинг бирортасида содир бўладиган ҳар қандай ўзгариш тизимнинг ички мувозанатига таъсир қилади, унинг модда-энергетик, ахборат, динамик сифатининг йиғиндисида ва функционал структурасида миқдор ва сифат ўзгаришларининг содир бўлишига олиб келади. Бундай ўзгаришлар эса ушбу жараёнлар содир бўлаётган ҳудудлар ва уларнинг иерархиясига ҳам деярли бир хил ва барабар даражада таъсир кўрсатади.

Ушбу экологик қонун таъсирининг экологик экспертиза фаолиятида ҳисобга олиниши зарур бўлган эмпирик (амалий) оқибатлари қуйидагилар билан характерланади:

1. Табиий муҳитнинг ҳар қандай ўзгариши (экотизимларнинг модда, энергия, информация, динамик сифати) муқаррар табиий занжир реакцияларининг ривожланишига олиб келади, улар эса ўз навбатида амалга оширилган ўзгаришларни нейтрализациялаш (таъсирсизлантириш) ёки янги табиий тизимларни шакллантириш томонига йўналади ва табиий муҳитнинг сезиларли қайтмас характердаги ўзгаришига олиб келади.

2. Экологик компонентлар (энергия, газ, суюқликлар, субстратлар (озиклантирувчи муҳит), продуцент (ўсимликлар), консумент (хайвонлар), редуцентлар (микроорганизмлар), табиий тизимларнинг ахборот ва динамик сифатлари миқдорий жиҳатдан тўғри чизиқли эмас, яъни бир кўрсаткичнинг ўзгариши ёки кучсиз таъсир кўрсатиш оқибатида бошқаларида (ва бутун тизимда) кучли четга чиқиш, оғиш юз бериши мумкин.

3. Йирик экотизимларда амалга оширилган ўзгаришлар нисбатан қайтмасдир. Улар иерархия бўйлаб пастдан баландга ўтиб, - таъсир кўрсатиш жойидан бутун биосферагача - глобал жараёнларни ўзгартиради ва шу асосда уларни янги эволюция даражасига кўтаради.

4. Табиатни ҳар қандай маҳаллий ўзгартиришнинг глобал биосфера миқёсидаги йиғиндисида ва унинг энг йирик қисмларида (регионларида) жавоб реакциясини кўзғайди ва экологик-иқтисодий салоҳиятнинг нисбатан ўзгармаслигига олиб келади ва унинг кўпайиши табиий тизимларнинг термодинамик барқарорлиги билан чекланади.

Кўплаб экологик қоидалар орасида «Табиатни «каттик» («кўпол»;«дағал») бошқаришнинг занжирли (муқаррар) реакцияси қондаси» алоҳида ўринни эгаллайди. «Қаттик», қоида тариқасида, табиий реакцияни келтириб чиқаради ва узоқ вақт оралиғида экологик, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан йўл қўйиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келади. Бу қонданинг харакати шу билан боғлиқки, унда табиий тизимлардаги ҳаётга кўпол, «жарроҳлик» аралашуви ички динамик мувозанат қонуни ҳаракатга келтиради ва табиий жараёнларни қўллаб қувватлаш учун энергетика харажатларини

кескин кўпайтиради. Бунда экологиянинг оптималлик қонуни бузилади. Шу муносабат билан «қаттиқ» бошқаришга асосланган тадбирлар мажмуаси, масалан, чўлларни ўзлаштириш, сув ресурсларини қайта тақсимлаш ва бошқалар зарарни қоплаш (компенсация) учун кўп миқдорда харажат қилишни (шўр ювиш, мелиорация, эрозияга қарши кўраш) талаб қилади ёки тадбирларни ҳоят эҳтиёткорона ва кетини ўйлаб амалга оширишни тақазо этади.

Табиийлик принципи («эски автомобиль» принципи) шунга асосланадики, табиатни техник тизимлар орқали бошқариш вқт ўтишига боғлиқ равишда тобора кўпроқ маблағ қўйишни талаб қилади ва охир оқибатда уларни қўллаб қувватлаш нораціонал (зарар келтирувчи) аҳволга ўтади. Шу сабабдан бошқаришнинг табиий («юмшоқ») шакли техник («қаттиқ») бошқаришдан самаралироқ бўлади. Табиий («юмшоқ») бошқариш (экологик балансни (нисбатни) билвосита йўналтирувчи, тикловчи бошқариш), қоида тарақасида, мақбул, мақсадга мувофиқ табиий занжир реакциясини қўзғашга олиб келади. Шу сабабдан у ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан «қаттиқ» (техноген) бошқаришдан афзалдир. Мисол тариқасида мақсадга мувофиқ мелиорация тадбирлари тизимини табиатга мос йўналишларда амалга оширишни кўрсатиш мумкин. Эски автомобилни таъмирлаш учун кўп маблағ сарфлаш кераклиги каби техноген («қаттиқ») бошқарувдан ушбу ҳолат бошқа кўринишларда намоён бўлади.

Экологик экспертизада атроф муҳитга таъсирини баҳолаш

Экологик экспертиза табиатдан фойдаланиш соҳасида қарор қабул қилишда экологик талабларни ҳисобга олишни назорат қилишнинг мажбурий процедураси (бажариладиган иш тартиби) ҳисобланади. Унинг асосий мақсади экспертизага тавсия қилинган объектнинг табиатни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизлик талабларига қанчалик даражада мос тушишини текшириш ва баҳолашдан иборат. Экспертизанинг асосий натижаси техник хатоларини аниқлаш, уларнинг оқибатларини илмий асосида баҳолаш, қарор қабул қилувчи органга (ташкилотга) тавсиялар бериш, экспертизага берилган лойиҳалар ва объектларни рўёбга чиқаришнинг энг самарали шарт-шароитларини башорат қилишга қаратилган.

Экологик экспертиза атроф муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) процедурасидан кейин ва унга асосланган ҳолда амалга оширилади. АМТБ-табиатдан фойдаланиш соҳасидаги қарорни тайёрлаш ва қабул қилишда экологик талабларни ҳисобга олиш процедурасидир. Шу нуқтаи назардан давлат экологик экспертизаси АМТБни ўтказиш қоидаларига амал қилишни назорат қилиш шаклидир.

Атроф муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишнинг жамият учун номақбул, қабул қилиб бўлмайдиган, эҳтимол тутилаётган салбий экологик ва у билан боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий ва бошқа оқибатларини аниқлаш, улардан огоҳлантириш, уларни бартараф этишнинг ишончли ва зарур тадбирларини амалга ошириш мақсадларида ташкил этилади ва ўтказилади.

Бир неча хил асословчи хужжатларни ишлаб чиқишни ўз ичига оладиган хўжалик ва бошқа қарорларни тайёрлашда атроф муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) босқичма-босқич тайёрланади ва уларда назарда тутилаётган фаолиятнинг атроф муҳитга таъсирининг турлари, манбалари, даражаси тафсилотлари аниқланади.

АМТБ бўйича фаолият мазмунига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат. Эҳтимол тутилаётган ва йўл қўйиб бўлмайдиган оқибатларнинг олдини олиш бўйича зарур ва етарли чораларни аниқлаш ва уларни қўллаш учун назарда тутилаётган фаолиятнинг атроф муҳитга таъсирини таҳлил қилиш ва баҳолаш жараёнида хужжатларни асослаб берувчилар қуйидагиларни кўриб чиқишлари керак:

- мўлжалланаётган лойиҳа ва режани амалга оширишнинг мақсади;
- мўлжалланаётган фаолиятнинг оқилона ва маъқул альтернативаси (муқобил йўналишлари);
- конкрет ҳудудларда мавжуд экологик вазиятни илгари қабул қилинган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш бўйича қарорларни ҳисобга олиб лойиҳаларни ва бошқа тавсияларни таърифлаш;
- ҳудудлар ва вақтга мос ҳолда назарда тутилаётган фаолият амалга оширилаётган ҳудудлар атроф муҳити ҳолати тўғрисидаги маълумотлар;
- назарда тутилаётган фаолиятнинг эҳтимол тутилаётган оқибатлари ва унинг альтернативаси (муқобили);
- амалга оширилаётган қарорнинг жамият учун қабул қилиб бўлмайдиган оқибатларини бартараф этиш чоралари ва тадбирлари;
- мониторинг дастурини ишлаб чиқиш бўйича таклифлар, лойиҳадан кейинги иқтисодий таҳлил бўйича қабул қилинган қарорларни амалга ошириш.

АМТБни ўтказишда қуйидаги асосий принципларга амал қилиш лозим:

1) Интеграция (комплекслик). Хужжатларни тайёрлаш жараёнининг барча босқичларида табиатга, аҳолига, хўжаликка таъсир кўрсатиш масалалари бир-биридан ажралган ҳолда кўриб чиқилмаслиги керак.

2) Альтернативалик (муқобиллик). Таъсирни баҳолаш лойиҳанинг фақат кўриб чиқиладиган варианты билангина чекланиши мумкин эмас.

3) Превентивлик (олдини олиш, огоҳлантириш). Лойиҳани ишлаб чиқишнинг бирорта босқичи, унинг турли томонларини қўшиб, АМТБни тайёрламасдан тугалланиши мумкин эмас.

4) Устуворлик. Лойиҳаларни рўёбга чиқаришда ҳар қандай мулоҳаза ва фикр унинг экологик оқибатларини инкор этишга асос бўла олмайди.

5) Аниқлик(ишончлилик). АМТБни ўтказишнинг деталлашиши (батафсил текшириш) даражаси табиат, аҳоли ва хўжалик ўзаро таъсирининг экологик аҳамиятини белгилаб берувчи даражадан кам бўлмаслиги керак.

6) Сақлаш(асраш). Режалаштирилаётган фаолият экологик хилма-хилликнинг камайишига, ҳудудлар ва акваторияларнинг биомасулдорлиги ва биомассасининг пасайишига, шунингдек амалга оширилаётган лойиҳа таъсири соҳасида табиий биосфера комплексларининг муҳим ҳаётий хиссаларини ёмонлашувига олиб келмаслиги керак.

7) Мос келиш (мослик, тўғри келиш). Режалаштирилаётган фаолият аҳоли гуруҳлари яшаши сифатини ёмонлаштирувчи оқибатларга олиб келмаслиги ва бошқа фаолият турларига тиклаб бўлмайдиган зарар етказмаслиги керак.

8) Ўзгарувчанлик (мослашувчанлик) Режалаштирилаётган фаолиятга боғлиқ ҳолда АМТБ жараёнлари тахлилининг миқёслари, чуқурлиги, тури бўйича ўзгариши мумкин.

Атроф муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) бўйича ҳужжатлар икки босқичда тайёрланади: 1) таъсирни дастлабки баҳолаш. Режалаштирилаётган фаолиятнинг зарурати ва мақсадга мувофиқлиги ва уни амалга ошириш усуллари танлашни асослашнинг дастлабки босқичларида ўтказилади ва АМТБ учун ахборот даражасини аниқлаш мақсадини кўзда тутаяди; 2) таъсирни мукамал (тўла) баҳолаш. Ҳужжатларни тайёрлаш билан бир вақтда олиб борилади ва унинг натижалари ишланманинг барча вариантларини шакллантириш ва танлашда иштирок этади. Ушбу босқичнинг натижаси: рўёбга чиқариш ёки ишланмани давом эттириш учун танланган вариант; АМТБ бўйича ҳисобот; танланган вариантни асослаш; «Атроф муҳитга таъсир ҳақида баёнот». 3) муҳокама қилиш. Муҳокама мутахассислар ва жамоатчилик иштирокида эҳтимол тутилаётган экологик оқибатлар, ижтимоий-иқтисодий зиддиятларни аниқлаш мақсадида ҳужжатларни давлат органлари томонидан тасдиқлашдан олдин ўтказилади. Унда АМТБни кўриб чиқиш, манфаатдор томонлар ва жамоатчиликни хабардор қилиш, муҳокама натижаларини расмийлаштириш амалга оширилади.

АМТБ жараёнида экологик шароит ва талабларни аниқлаш масалалари ҳал қилинади, экологик мезонлар ва кўрсаткичлар ишлаб чиқилади. АМТБ баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари қаторига қуйидагилар киради: 1) табиат компонентлари (атмосфера, иқлим, сув, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот олами, табиий ресурслар, рельеф ва бошқалар) ҳолати кўрсаткичлари; 2) экотизимлар, ландшафтлар ҳолати кўрсаткичлари; 3) аҳоли ва тиббий-демографик ҳолати кўрсаткичлари; 4) регионлар ижтимоий-иқтисодий ҳолати кўрсаткичлари ва бошқалар. (Бу кўрсаткичлар махсус йўриқномалар, маълумотномаларга асосланиб аниқланади).

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза тушунчаси асосан қуйидаги уч хил йўланишда талқин қилинади: 1) экологик экспертиза давлат бошқарув тизими таркибидаги махсус фаолият тармоғи; 2) экологик экспертиза–фан йўналиши; 3) экологик экспертиза–ўқув фани.

Экологик экспертизада табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир йўналишларини назорат қилиш энг асосий муаммодир. Бу муаммо ечими имкониятнинг ноосфера йўналишидаги барқарор йўналишидаги барқарор ривожланишга ўтиши билан узвий боғлиқдир.

Барқарор ривожланиш стратегияси экологик экспертизада қуйидаги принципларга асосланади: 1) экологик вазиятни билиш; 2) табиатнинг ифлосланиши ва табиий–ресурс салоҳиятидан фойдаланишнинг чегара параметрларини асослаш; 3) ушбу параметрларга эришишни таъминловчи иқтисодий–экологик ва экологик экспертиза механизмларини ишлаб чиқиш.

Экологик экспертиза ўз тадқиқотлари ва амалиётида экологиянинг қонунлари ва принципларига асосланади, уларнинг амалга оширилаётган лойиҳаларга таъсири эҳтимолини текширади ва хўжалик тадбирларининг ушбу фундаментал қонунларга мос келишини аниқлайди. Экология қонунлари, қоидалари, принциплари кўп сонли бўлиб, уларни билиш, улардан амалиётда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Экологик экспертиза учун энг муҳим бўлган тушунчалар қаторига қуйидагилар киради: «Экологик ҳаёт», «экологизациялаш», «экологик зарар» ва улар билан боғлиқ иборалар тизими.

Амалиётда экологик вазиятни баҳолашнинг турли методлари қўлланилади. Экологик хавф хатар турларига боғлиқ равишда экспертизада экологик вазиятни баҳолашнинг қуйидаги йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) табиат компонентлари бўйича; 2) ижтимоий–экологик вазият бўйича; 3) биосфера–экологик вазият бўйича; 4) ресурс–экологик вазият бўйича.

Экологик экспертизада атроф табиий муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) босқичма-босқич тайёрланади ва уларда назарда тутилаётган фаолиятнинг атроф муҳитга таъсирининг турлари, манбалари, даражаси тафсилотлари аниқланади.

АМТБни ўтказишда қуйидаги асосий принципларга амал қилинади: интеграция, муҳокама учунқобиллик, превентивлик, устуворлик, аниқлик, сақлаш, мос келиш, ўзгарувчанлик.

АМТБ бўйича хужжатлар икки босқичда тайёрланади: 1) дастлабки баҳолаш; 2) таъсирини тўла баҳолаш. Натижалар мутахассислар ва жамоатчилик иштирокида муҳокама қилинади.

Экологик экспертиза назорат қилинадиган объектлар ва фаолиятнинг хусусиятларига кўра умумий, тармоқ ва интеграл қисмлардан ташкил топади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертизанинг фаолият тармоғи, фан, ўқув предмети сифатидаги фарқларини тушунтиринг.
2. Экологик экспертизада табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қайси жиҳатларини биринчи ўринда ҳисобга олиш керак?
3. Ноосфера ривожланиши нима ва у экологик экспертиза учун қандай аҳамиятга эга?
4. Барқарор ривожланиш нима? Уни экологик экспертиза амалиётида қўллаш йўллариини тушунтиринг.
5. Экологик экспертиза экологик қонунлар, қоидалар, принципларидан оқилона фойдаланиш заруратини мисоллар билан тушунтиринг.
6. Ички динамик мувозанат қонуни, табиатни «қаттиқ» бошқаришнинг занжирли (муҳокама учунқаррар) реакцияси қоидаси, табиийлик принципи нима? Уларнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Экологик экспертизанинг фундаментал тушунчаларини айтинг ва уларни тушунтиринг. «экологик ҳолат», «Экологизациялаш», «экологик зарар» ва улар билан боғлиқ тушунчалар тизимининг мазмуни ва моҳиятини билиб олинг.
8. Экологик вазиятни баҳолашнинг қандай йўллари бор?
9. Атроф муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) нима ва ундан экологик экспертиза муносабатларида қандай фойдалинади?
10. Экологик экспертизанинг таркибий қисмлари ва тармоқларини таърифлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т.: Адолат, 2002.
3. «Экологик экспертиза тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни. (2000й).
4. 2005 йилгача атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури. Т.2000.
5. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
6. Национальнўй доклад. О состояни и окружающий преродной средў и испоҳльзолвании природних ресурсов в республике Узбекистан.
7. Ли Н. «Экологическая экспертиза. Учебное руководство. М. 1995.
8. Реймерс Н.Ф. «Экология (теория, закона, правила, принципў и гипотези)». М. 1994.
9. Справочник эколлога–эксперта. Т.1997.

3-Мавзу: Ўзбекистондаги экологик вазият ва уни эксперт баҳолаш

Режа:

- 1. Экологик вазиятнинг умумий таърифи**
- 2. Табиат компонентларининг экологик ҳолати**

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Рио-де-Жанейрода 1992 йилда ўтказилган атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган Конференциясида жамиятнинг барқарор ривожланиши табиий муҳитни емириш ва табиий ресурсларнинг камайиши ва тугаши ҳисобига амалга ошмаслиги шунингдек кучли иқтисодиётсиз яшаш муҳитининг зарур сифатини таъминлаб бўлмаслиги тўғрисидаги хулосаларга келди. Ўзаро боғлиқ бўлган иқтисодиёт, экология ва ижтимоий жараёнларни биргаликда бошқариш барқарор ривожланишни таъминлашнинг асосий шартидир. Ушбу қоидалар Ўзбекистон Республикасига ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Бу конференцияда глобал экологик муаммолар ечимини топишда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларнинг алоҳида роль ўйнаши тўғрисидаги ғоя биринчи марта кун тартибига қўйилди ва тўла қўллаб қувватланди. Бу мамлакатлар қаторига Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари ҳам киради. Улар катта табиий ресурс салоҳиятига эга бўлиб, регионал ва глобал миқёсда атроф муҳитни соғломлаштиришга салмоқли хисса қўшиш имкониятига эгадир. Шу муносабат билан Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни экологик экспертиза муносабатларини ривожлантириш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизимини амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим малакат халқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди. Амалга оширилган энг муҳим тадбирлар қаторига қуйидагилар киради: атроф муҳитни муҳофаза қилишни амалга оширишнинг кўп босқичли тузилмалар барпо этилади; атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси яратилди ва у муттасил такомиллаштириб берилмоқда; 2005 йилгача даврда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури ишлаб чиқилган ва у амалга оширилмоқда; атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; биологик хилма-хилликни сақлаш миллий стратегияси ва ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; республикада атроф муҳит гигиенаси бўйича миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдони сезиларли кўпайтирилган. Кўрсатилган ҳужжатлар ва амалга оширилган тадбирлар мамлакатда экологик экспертиза муносабатларини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу сабабдан Республика фуқароларининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиий ресурсларнинг озайишига йўл қўймаслик, табиатини асраш ва муҳофаза қилишда экологик экспертиза амалиёти бошқаришнинг ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган йўналишлари қаторига киради.

Экологик экспертиза нуқтаи назаридан табиатдан фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида республикада узоқ давр мобайнида ҳукмронлик қилган ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган экологик муаммолар ечимини топиш, мамлакатда мавжуд бўлган бошқа экологик муаммоларнинг яхлит манзарасини аниқлаш, уларни келтириб чиқарган сабаблар ва улардан кузатилаётган кўнгилсиз оқибатларнинг натижаси ҳисобланган мураккаб экологик вазиятнинг таъсирини таҳлил этиш мамлакатларнинг антропоген омилларга боғлиқ бўлган экологик вазияти тўғрисида тўла тасаввур беради. Булар ўз навбатида экологик экспертиза амалиётида мақсадга мувофиқ лойиҳаларга афзаллик бериш ёки самарасиз лойиҳаларни рад этиш масалаларини тўғри ҳал этишга хизмат қилади.

Республикадаги ҳозирги экологик вазият узоқ ўтмиш ва яқин даврларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишда ҳукмронлик қилган бошқарувнинг юқори даражада марказлашуви, иқтисодиёт ва табиатдан фойдаланиш ўртасида мақсадга мувофиқ мувозанатнинг ўрнатилмаганлиги, ишлаб чиқариш, айниқса қишлоқ хўжалигига ҳаддан зиёд аҳамият берилганлиги, табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини бошқаришга етарли эътибор берилганмаллиги ва бошқа кўплаб омиллар билан узвий боғлиқдир. Булар эса ўз навбатида мамлакат табиатига катта зарар етказди, умумий экологик вазиятнинг кескинлашувига, экотизимлар ва ландшафтнинг бузилишига ва бошқа оғир оқибатларга олиб келди, республикада умумий экологик барқарорликни жиддий хавф остига қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов табиий муҳитни инсон юритадиган хўжалик фаолиятининг зарарли таъсиридан ҳимоя қилиш билан боғлиқ кўпгина экологик муаммолар тўғрисида гапириб, Марказий Осиё ва Ўзбекистондаги экологик вазиятни қуйидагича ҳаққоний баҳолайди: «Марказий Осиё минтақасида экологик фалокатнинг ғоят хавфли зоналаридан бири вужудга келганлигини алам билан очиқ айтиш мумкин. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир неча ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хатар остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир. Табиатга кўпол ва такаббурларча муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Биз бу борада аччиқ тажрибага эгамиз. Бундай муносабатни табиат кечирмайди. Инсон-табиатининг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво, айниқса, Марказий Осиё минтақасида кўплаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди. Уларни қирилиб кетиш, генофонднинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди»¹ И.А.Каримов Ўзбекистонда ҳам бу жараёнлар мавжудлигини ва бу ерда жуда мураккаб, хавфли вазият вужудга келганлигини алоҳида таъкидлайди. (Ўша асар 116 бет)

¹ Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 116 бет.

Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятнинг экологик экспертиза назоратида ҳисобга олиниши зарур бўлган асосий хусусиятларидан куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- республикада атроф муҳитнинг экологик талабларга тўла жавоб берадиган (хаво, сув, тупроқнинг ифлосланиши белгиланган стандарт талаблари даражасида бўлган) ҳудудлар мамлакат умумий майдонининг 27%ни (120минг кв.км) ташкил этади ва мазкур ҳудудда Ўзбекистоннинг 45%га яқин аҳолиси (11млн киши) яшайди. Қолган ҳудудларда экологик вазият турли даражада бузилишларга учраган;

- иқтисодиётнинг хомашё ва табиатни эксплуатация қилувчи ресурс ва энергияни кўп истеъмол қиладиган тармоқларнинг тез ривожланиши (айниқса анъанавий қишлоқ хўжалиги, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва экспорт қилиш, энергия ва хом ашёни кўп истеъмол қиладиган тармоқлар) табиий муҳитга салбий таъсир қилиш босимининг кучайиб боришига ва меъёрдан ошиб кетишига олиб келган;

- табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришларга учраган. Булар қаторига хавонинг ифлосланиши, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши, тупроқнинг шўрланиши ва деградацияга учраши, биологик маҳсулдорлик ва хилма-хилликнинг камайиши, яйловларнинг дигрессияси, ўрмонларнинг кесиб юборилиши чўллашув жараёнларининг кучайиши ва бошқалар қиради;

- аҳоли яшаш манзиллари—шаҳар ва қишлоқларда экологик вазиятнинг ёмонлашуви, ва унинг аҳоли саломатлиги ва турмуш даражасига зарарли таъсирининг кучайиб бориши кузатилмоқда. Булар қаторига аҳолининг тоза ичимлик суви билан етарли даражада таъминланмаганлиги, коммунал хўжалиги ва саноат оқаваларининг, чиқиндиларнинг кўпайиши, санитария хизматининг паст даражаси ва бошқа ноқулайликларнинг мавжудлиги қиради;

- қаттиқ чиқиндиларнинг (шу жумладан заҳарли саноат чиқиндилари) кўплаб тўпланиб қолиши, радиоактив ифлосланишнинг катта хавфлари борлиги (Марказий Қизилқум, Тошкент вилояти ва бошқалар);

- табиий ва техноген ҳалокатлар (сел, кўчки, ўпирилиш, зилзилалар) хавфининг кучайиб бориши;

- Орол денгизининг қуриши ва Орол бўйидаги салбий экологик ўзгаришларга боғлиқ бўлган ҳалокат ва инқирозлар, ижтимоий офат, экологик ноқулайликларнинг мавжудлиги;

- алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони ва структурасининг талабга жавоб бермаслиги;

- қўшни давлатларнинг чегараларидан ўтиб келаётган ифлослантирувчи таъсирнинг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган экологик вазиятнинг кўрсатилган хусусиятлари экологик экспертиза муносабатларида аҳолининг яшаши қулай шароитлар яратиш, табиий ресурслардан тугаб қолмайдиган тарзда фойдаланиш, табиатнинг маҳсулдорлиги, ўз-ўзини тиклаш имкониятларини

сақлаб қолиш, атроф муҳитни сақлаш ва муҳофаза қилиш соҳасида миллий манфаатларнинг устиворлигини таъминлаш, халқ хўжалигида экологиялаштиришни кенг қўллаш йўналишларида эксперт назоратини кучайтиришни тақазо этади.

Табиат компонентларининг экологик ҳолати

1. Атмосфера ҳавоси

Атроф муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудларда экологик мувозанатнинг бузилиши кўп жиҳатдан атмосферага антропоген таъсирнинг салбий хусусиятлари билан белгиланади. Ўзбекистонда 35 мингдан кўпроқ ҳавони булғаетган доимий манбалар бўлиб, уларнинг фақат ярмига яқини чанг ва заҳарли газларни ушлагичлар билан жиҳозланган, 1,5 мингта манбалар чанг ушлагич қурилмалар билан жиҳозланмаган. Мавжуд қурилмаларнинг ўртача самарадорлиги ҳам 60-70% ошмайди. Булардан ташқари атмосферанинг автомобиллар томонидан ифлосланиши айниқса шаҳарларда катта кўрсаткичларга эга.

Республикада ҳар йили атмосферага доимий ва ҳаракатланувчи манбалардан чиқариладиган ифлослантирувчи чиқинди миқдори 1,8 млн тоннани ташкил этади. Атмосферага чиқарилган чиқиндилар умумий миқдорида саноат тармоқларининг улуши (%хисобида) қуйидагича тақсимланган: иситиш саноати 40, электро энергетика-28, металлургия-14, қурилиш индустрияси-5, кимё саноати-3.

Доимий манбалардан атмосферага 150 хилдан ортиқ ифлослантирувчи моддалар чиқарилади. Атмосфера ҳавосидаги энг кўп заҳарли моддалар саноат зоналарига яқин жойлашган (ёки ўша томондан шамол эсганда) турар-жой районларида бўлиб, бу ерда стандартларда кўрсатилган миқдордан анча юқори бўлиши кузатилган. Олмалиқ, Чирчиқ, Навоий, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларида кимё ва металлургия саноати корхоналарининг кимёвий моддалари атмосфера ҳавосини энг кўп даражада ифлослайди. Йирик шаҳарларда атмосфера ҳавосини ифлословчи асосий омил шаҳар транспортидир. Масалан Тошкент шаҳри атмосферасининг ифлосланишида шаҳар транспортининг ҳиссаси 80% дан ортади. Умуман республика бўйича атмосферага чиқариладиган ифлослантирувчи моддаларнинг 53% автомобил транспорти ҳиссасига тўғри келали (0,98 млн т). Республика доимий манбаларидан чиқадиган чиқиндиларнинг 84% Тошкент, Қашқадарё, Бухоро, Фарғона, Навоий вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Табиий ифлослантирувчи манбалар қаторига Қизилқум ва Қорақум саҳролари, Орол денгизининг қуриб бориши туфайли пайдо бўлган «Оролқум» чанг ва туз саҳроси киради. Сурхондарё вилоятининг кўплаб туманлари Тожикистон алюминий заводининг (Мирзо Турсунзода шаҳри) заҳарли чиқиндилардан катта зарар кўрмоқдалар.

Атмосферанинг ифлослантирадиган манбалар ва уларнинг зарарлари устидан экологик экспертиза назоратини амалга оширишда қуйидаги чоратadbирларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериш лозим: а) энг йирик ифлослантиручи корхоналар томонидан атмосферага чиқинди чиқариб ташлашни максимум қисқартириш; б) мунтазам равишда автотранспортда ёнган газларнинг чиқарилишига қарши кураш; в) корхоналарда технология жараёнларини такомиллаштириш, замонавий ва мукамал хаво тозалагич мосламалардан фойдаланиш; г) атмосфера хавосининг тозалиги устидан назоратни кучайтириш.

2. Сув ресурслари

Сув ресурслари Ўзбекистоннинг қурғоқчил кескин континентал иқлими, худудларида чўллар ҳукумрон мавқега эга бўлган шароитда ҳаётий муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатда ҳар йили 60 куб км хажмда сув сарфланади. Ўзбекистонда фойдаланиладиган дарё сув оқимларининг асосий қисми (85%) Қирғизистон ва Тожикистон тоғларидан бошланади. Сувдан оқилана фойдаланмаслик, унинг ифлосланиши, сифати пастлиги ва етишмаслиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Буларга қуйидагилар киради: а) кўплаб оқар сувларнинг ва ер ости сувларининг ифлосланганлиги. Масалан, аниқланган ер ости чучук сувларининг 40% ичишга яроқсиз ҳолга келиб қолган; б) аҳолининг ичимлик суви билан етарли таъминланмаганлиги. Умуман мамлакатнинг учдан бир қисмининг аҳолиси давлат стандартларига тўғри келмайдиган ичимлик сувини истеъмол қилмоқда; в) суғоришда сувдан тежамкорлик билан фойдаланмаслик. Оқиб келаётган сувнинг 40% суғориш тармоқларида ва қарийб 20% суғориш жараёнида йўқотилади. Сув танқис шароитда далани ортиқча суғориш ернинг шўрланишига, ер ости сувларининг ер юзасига яқинлиги ва бошқа сабабларга кўра аҳоли яшайдиган жойларнинг сув остида қолишига олиб келади; г) ер юзасидаги сувнинг ифлосланиши. Суғориладиган деҳқончилик ер юзасидаги сувни ифлословчи асосий манба бўлиб, жами сувнинг 78%ини, саноат 18%ини, коммунал хўжалик 4%ини ифлослайди. Коллектор–зовурда оқаётган сувнинг деярли ярми республика оқар сув тармоқларига ва сув хавзаларига тушади; д) комуннал хўжалиги ва саноат оқавалари. Қишлоқлардан оқиб чиқадиган оқава сувлар ҳеч қаерда тозаланмайди ва у оқар сувларни, сув хавзаларини бактериялар билан зарарлайди. Канализация тармоқларини қуриш сув таминотига нисбатан анча орқада қолмоқда. Масалан, шаҳар аҳолисининг 54%, қишлоқ аҳолиснинг 3%игина канализация билан таъминланган. Саноат корхоналари жами сувнинг 20%дан камроғини ишлатса ҳам улар жойларда муҳитни ифлослайдиган хавфли манбаларни вужудга келтиради.

Суғориш кўламининг катталиги, сувнинг минераллашганлиги ва ифлос коллектор-зовур сувлари жуда кўпайиб кетганлиги сув сифатини яхшилаш билан боғлиқ энг муҳим экологик муаммони ҳал этишни

мураккаблаштирмоқда. Ҳозирги вақтда 60% дан зиёд ирригация тизими қайта тиклашни талаб этади.

Сув ресурсларини тежаш ва муҳофаза қилишнинг экологик экспертиза назорати учун муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат: а) ичимлик суви билан таъминлаш: сув таъминотини яхшилаш, сувни тежаш, ичимлик сув манбаларини муҳофазалаш; б) санитария ва маъиший оқава сувларини тозалаш; в) қишлоқ хўжалигида сувни тежаш ва муҳофаза қилиш: ирригация тузилмасини қайта ташкил этиш ва модернизациялаш, сув, ер ва шўрланишни комплекс бошқариш, коллектор-зовур сувларини ташлаб юборишни тартибга солиш, оқава сувларни дарё ва сув омборларига оқизишни батамом тўхтатиш ва бошқалар.

Қисқача хулосалар

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизимини амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим мамлакат ҳалқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди.

Ўзбекистонда атроф муҳитига муҳофаза қилишининг амалга оширишнинг кўп босқичли тузилмалари барпо этилган, унинг ҳуқуқий асоси яратилган, бу соҳада давлат дастури ишлаб чиқилиб амалга оширилмоқда, миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган ва бошқалар.

Ўзбекистонда кўплаб экологик муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, улар кўп даражада ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган асоратлар билан боғлиқдир.

Республикада атроф муҳитнинг экологик талаблари тўла жавоб берадиган ҳудудлари мамлакат умумий майдонининг 27%ни ташкил этади. Табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришга учраган. Кўплаб чиқиндилар тўпланиб қолган. Булар экологик экспертиза муносабатларида эксперт назоратини кучайтиришини тақозо этади.

Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар бўйича тўпланиб қолган экологик муаммолар уларнинг ечимини топишда экологик экспертизанинг аҳамиятини оширади ва бу йўналишда прогрессив тадбирларни амалга оширишни талаб қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни экологик экспертиза нуқтаи назаридан қандай баҳолаш мумкин? Экологик вазиятни яхшилаш мақсадларида қандай тадбирлар амалга оширилади?

2. Табиат компонентларининг экологик ҳолатини таърифланг. Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар (ресурс-чиқинди-ресурс цикли) экологик ҳолати хусусиятларини билиб олинг.

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т.: Ўзбекистон, 1997.
 2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т.2002.
 3. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон республикаси қонуни. (2000й).
 4. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
 5. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Т. 1998.
 6. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Национальный доклад . Т. 1998.
 7. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Т. 2002.
- Ўзбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестке дня на 21 век. Т. 2002.

4-Мавзу: Табиат компонентларининг экологик ҳолати ва уларни эксперт баҳолаш Режа:

1. Ер ресурслари
2. Биологик ресурслар
3. Ер ости бойликлари
4. Чиқиндилар муаммоси

Ўзбекистоннинг ер ресурслари ғоят хилма-хил бўлиб, улар чўл текислик зонаси (шу жумладан суғориладиган (антропоген) текислик), адир(тоғолди ва паст тоғлар), тоғ (ўрта тоғ), баланд тоғ зоналари ерларидан иборатдир. Республиканинг ер майдони 447,4 минг кв. км ни ташкил этган. Ер фондининг 61,5 фоизи (275,2 минг кв.км) қишлоқ хўжалигида 3,6 фоизи (16,2 минг кв.км) ўрмон хўжалигида фойдаланилган. 2% (8,9минг кв.км) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар, 4%(1,7 минг кв.км) саноат корхоналари, транспорт тармоқлари ва бошқа ноқишлоқ хўжалиги тармоқлари ерлари, 1,5 % (6,7 минг кв.км) гидротехник ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари ерлари, 0,5% (3,1 минг кв.км) шаҳар ҳудудлари ерлари, 26,7% (119,4 минг кв.км) фойдаланилмайдиган ерлардан ташкил топган.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг (270,2 минг кв.км) 82,2% яйловлар ва ўтлоқлар, 17,8% ҳайдаладиган ерлардан иборат. Республикада суғориладиган ерлар 43 минг кв.км (мамлакат ҳудудининг 9,7%)

майдонни эгаллайди. Республиканинг давлат ўрмон фонди 16,2 минг кв.км бўлиб, унинг 7 минг кв. км қумлик минтақа ўрмонлари, 1,2 минг кв.км тоғ ўрмонлари, қолган қисми дарёбўйи ўрмонлари, водий ўрмонларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари давлат қўмитаси маълумотларига кўра мамлакатнинг суғориладиган ерлари сифати бўйича куйидагича тақсимланган (%): сифати ёмон ерлар-0,3%, ўртачадан паст ерлар-24,3%, ўртача ерлар-45,5%, яхши ерлар-27,2%, энг яхши ерлар-2,9%.

Ерларнинг чекланганлиги ва унинг сифати таркиби пасайиб бораётганлиги билан боғлиқ бўлган экологик хавф-хатар муҳим ва хавф-хатарли муаммога айланмоқда. Тупроққа ортиқча ишлов бериш агротехника талабларига амал қилмаслик ерларнинг шўрланишига, ўғитлар ва пестицидлар эса ифлосланишига, чиқиндининг камайишига, эрозиянинг кучайишига ва бошқа кўплаб салбий оқибатларга олиб келди. Ернинг ишдан чиқишига суғориш ва зовур тизимининг эскириши ва етарли даражада таъмирланмаганлиги, суғориш техникасининг қолоқлиги ва сувдан фойдаланишда исрофгарчиликка йўл қўйилиши ҳам сабаб бўлди.

Тупроқнинг шўрланиши ва ифлосланиши, тупроқ эрозияси, яйловлар дигрессияси каби антропоген таъсирга боғлиқ жараёнлар кенг тарқалган ва улар катта зарар етказмоқда. Хозирги вақтда республикада шўрланган ерлар суғориладиган ер турларининг умумий майдонидан 46%ини, шу жумладан кучсиз шўрланганлиги-25%, ўртача шўрланганлиги-15% ва кучли шўрланганлиги-6% дан ортироқни ташкил этади. Кейинги ўн йил ичида суғориладиган ерларда шўрланиш 120 минг гектарга, шу жумладан кучли шўрланиш 43 минг гектарга ошган. Тупроқнинг хлороорганик пестицидлар билан ифлосланиши муаммоси жиддийлигича қолмоқда. Тупроқ эрозиясининг ҳамма турлари ҳамма регионларда кенг миқёсларда тарқалган. Эрозиядан Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Фарғона, вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикасининг 65%дан 98%гача қишлоқ хўжалик экинзорлари зарар кўрмоқда. 70%дан кўпроқ яйлов яроқсиз ҳолга тушиб қолган, жумладан учдан бири юқори даражада зарарланган.

Ерларнинг яроқсиз ҳолга тушиши ва сифатининг ёмонлашиши муаммосини тубдан ҳал қилиш учун бошқа тадбирлар билан бир қаторда экспертиза назоратини ҳам кучайтириш лозим. Бу соҳадаги устивор ҳаракатлар куйидаги тадбирларни амалга оширишни ўз ичига олади: а) деҳқончиликнинг умумий маданиятини ошириш, бунда эрозияга қарши агротехник, ташкилий хўжалик, ўрмон-мелиоратив, гидротехника тадбирларини ҳамма жойларда кенг миқёсда амалга ошириш. Экинлар турини ва ҳилини кўпайтиришга ва алмашишлаб экишга ўтиш, бедазор ва бошқа ўтзорларни кенгайтириш яшаш муҳитини соғломлаштириш, тупроқ унумдорлигини сақлаб қолиш ва оширишда муҳим экологик роль ўйнайди; б) суғориш ва коллектор-зовур тизимини бутунлай қайта таъмирлаш, шўр босган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, такомиллаштирилган зовур тизимларини барпо этиш; в)

яйловлар дегрессиясининг олдини олиш ва яйловлардан фойдаланиш амалиётини яхшилаш ва яйлов обороти талабларига қатъий амал қилиш.

Бу тадбирлар комплекси республикада атроф муҳитни зарарланишдан, шўрланиш ва ер ости сувлари етказадиган жиддий таъсирдан ҳимоя қилишга ва табиат мувозанатини тиклашга имкон беради. Шу сабабдан экологик экспертиза назоратида ушбу тадбирлар комплексини амалга оширишга алоҳида эътибор бериш лозим.

Биологик ресурслар ва биохилма-хиллик

Биологик ресурслардан зарар етказмай фойдаланиш ва биохилма-хилликни сақлаш экологик экспертизанинг асосий мақсадларидан биридир. Бу муаммо ечими мамлакатда мустаҳкам экологик барқарорлик ва табиат тизимини қўллаб қувватлашга ва биологик хилма-хиллигини сақлаб қолишга хизмат қилади.

Биологик ресурслар жонли табиат ресурслари бўлиб, ўсимликлар, хайвонот олами ва микроорганизмлардан ташкил топади ва улар табиий муҳитнинг барча қисимларида-ер, сув ва ҳавода мавжуддир. Биологик ресурслар комплекс ресурслар бўлиб, табиатда модда ва энергиянинг биологик айланишини, атроф муҳит структураси биологик айланишини, атроф муҳит структураси мувозанати барқарорлигини таъминлайди ёки яхшилайдди. Шу сабабдан улардан фойдаланиш доимий равишда ресурсларни кўпайтиришга қаратилиши керак. Бунинг учун биологик ресурсларни тайёрлаш ҳажми уларнинг йиллик кўпайиши ҳажмидан ошиб кетмаслиги, фойдаланишнинг характери ва структураси эса биологик маҳсулдорликни оширишга, биологик модда алмашинувини оптималлаштиришга йўналтирилиши лозим.

Табиий ва ижтимоий-иқтисодий тизимлар доирасида биологик ресурслар ҳудудлар биоэкологик инфраструктурасининг асосий элементи ҳисобланади. Улар табиат муҳофазаси, аҳолини соғломлаштиришда катта аҳамиятга эга. Биологик ресурслар озиқ-овқат, ёкилғи, турли маҳсулотларни тайёрлаш учун органик хомашё манбаидир. Булар эса биологик ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва уларни муҳофазалашнинг аҳамиятини янада оширади.

Ўзбекистоннинг био хилма-хиллиги 27000 га яқин турни ташкил этади. Шундан 15000 турдан ортиқроғини хайвонлар, 11000га яқин турларини ўсимликлар, қўзқоринлар, сув ўтлари ташкил этади.¹ Флора ва фаунанинг таркиби ва уларнинг экологик яшаш шароитлари фарқларига кўра Ўзбекистон ҳудудида қуйидаги 5та биогеографик зона ажратилган: 1) текислик чўл экотизимлари; 2) тоғолди чала чўл ва даштлар; 3) дарё ва қирғоқбўйи экотизимлари; 4) нам ҳудудлар ва дельталар экотизимлари; 5) тоғ экотизимлари.

¹ Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Т. 1998, 36-бет.

Ўзбекистоннинг флора ва фаунаси турларининг хилма-хиллиги ва уларнинг кўп-озлиги яшаш муҳитининг ҳолатига бевосита боғлиқдир. Кўп йиллар мобайнида биологик ресурслардан тўхтовсиз фойдаланиш уларнинг ўз-ўзини тиклаш имкониятларидан анча юқори бўлди. Бу эса ўз навбатида флора ва фаунанинг яшаш муҳитининг ёмонлашувига, умумий сони ва турлари таркибининг камайиб кетишига, биогеоценознинг кучли деградациясига олиб келди. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши табиий ландшафтларнинг маданий ландшафтларга айлантирилиши, дарё сув оқимларини тартибга солиш тўғон, сув омборлари, каналлар қурилиши, тўқайларнинг қуритилиши, тоғлардаги арчаларнинг кесиб юборилиши, тоғ-кон саноатининг ривожланиши табиий экотизимга жиддий таъсир кўрсатди, яшаш ареалларининг кескин қисқаришига олиб келди. Оқибатда ўсимлик турларининг 10-12%, хайвонот оламининг кўплаб турлари муҳофазага муҳтож бўлиб қолди. Айтилишича муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мамлакат жами майдонининг атиги 2%ни эгаллайди. Бу эса ландшафт ва биологик хилма-хилликни муҳофаза қилишни таъминлай олмайди.

Биологик ресурслардан зарар етказмасдан фойдаланиш ва био хилма-хилликни сақлаш мақсадларида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур: а) чўлга айланаётган ерларда, тоғларда агроўрмон ва тоғ мелиорацияси ишларини амалга ошириш; б) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдонини кенгайтириш (энг камида мамлакат ҳудудининг 10% гача) ва структурасини барча экотизимларни қамраб олиш асосида такомиллаштириш; в) флора ва фауна турлари ва заҳиралари, улардан фойдаланиш, муҳофазалаш устидан экологик экспертиза назоратини кучайтириш ва бошқалар.

Ер ости бойликлари

Ер ости бойликлари табиий муҳит тизимининг ер қаъри билан энг яқин боғланган элементи бўлиб, улар жонсиз табиат ресурслари ҳисобланади. Улардан конструкцион ва бошқа материаллар, кимёвий қўшилмалар, ўғитлар ва бошқаларни ишлаб чиқаришда кенг миқёсларда фойдаланилади. Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари ғоят хилма-хил, заҳиралари эса кўп бўлиб, улар 100га яқин минерал хомашё турларини, 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конларини ўз ичига олади. Республика асил, рангли, камёб, радиоактив, қора металллар, тоғ-руда, тоғ-кимё, ёқилғи-энергетика хомашёлари, қурилиш материаллари, чучук ва минерал, термал сув ресурсларига бой. 900дан ортиқ кон қидириб топилган бўлиб, уларнинг тасдиқланган заҳиралари 970 миллиард АҚШ долларини, мамлакатнинг умумий минерал-хомашё потенциали эса 3,3 триллион АҚШ долларини ташкил этади. Ҳар йили республика конларидан 4,3 миллиард долларлик миқдорда фойдали қазилмалар қазиб олинмоқда, улар ёнига ҳар йили 9,1 миллиард долларлик янги заҳиралар қўшилмоқда.

Республикада 142 нефть, газ, кондепсат, 6та кўмир, 34 та асил металллар, 7 та қора металл, 54та рангли ва камёб металл, 49та тоғ-руда, 19та ярқирама

рангдор тошлар, 37та тоғ-кимё, 372та қурилиш материаллари конлари, 172та ер ости сувлари манбалари бор. Уларни ўзлаштириш асосида 500дан кўпроқ газ-нефть конлари, шахталар, руда конлари, карьерлар ва очик конлар, 300га яқин минерал сув қуядиган завод ва цехлар ишлаб турибди. Улар қаторида Олмалик ва Навоий тоғ металлургия, Ангрен ва Шарғун кўмир конлари, Газли ва Шўртан газ конлари, Муборак газни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё комбинати, Оҳангарон ва Навоий цемент комбинатлари, /азалкент ва Олмалик тош тарошлик комбинатлари каби йирик корхоналар бор.

Шу билан бир қаторда ер ости бойликларини қазиб олиш билан боғлиқ корхоналар табиий муҳитда мувозанатни бузувчи ва емирувчи, ифлослантирувчи таъсир кўрсатадиган юқори экологик хавф хатар манбалари эканлигини ҳам экологик экспертиза назоратида ҳар томонлама ҳисобга олиш лозим. Айниқса табиий ландшафтга ва атроф муҳитга фойдали қазилмаларни очик усулда қазиб олиш катта зарар етказди. Бундай жойларда табиий ландшафт йўқ қилинади, кўплаб чуқур карьерлар пайдо бўлади, катта миқдордаги фойдасиз ва захарли, ифлослантирувчи чиқитлар тўпланади, атроф муҳит ифлосланади ва бошқа салбий оқибатлар содир бўлади. Шу сабабдан минерал-хомашё ресурсларидан, хомашё ва чиқитлардан комплекс ва тўлиқ фойдаланишга, шунингдек камёб материаллардан қайта фойдаланишга ўтишга йўналтирилиши лозим. Эскирган ускуналарни алмаштириш, янги техника ва технологияларни жорий этиш, чиқиндиларни қайта ишлаш, бузилган ерларни рекультивация қилиш экологик экспертиза назоратида марказий ўринни эгаллаши лозим.

Чиқиндилар

Экологик экспертиза муаммолари орасида чиқиндилар ғоят муҳим ва жиддий муаммолар қаторига киради. Барча ресурсларни қазиб олиш ва сўнгра уларни эксплуатация қилиш, турли ресурслардан фойдаланиш оқибатида улар эрта ёки кеч албатта чиқиндиларга айланади, яна табиий ва антропоген механизмлари орқали тўлиқ, ёки қисман ресурс бўлиб қайта тикланади. Бундай ёпиқ модда айланишида турли материаллардан фойдаланиш тизими «ресурс-чиқинди-ресурс» циклидаги типда намоён бўлади. Ушбу ресурс циклининг ҳаракатда бўлиши ва ишлаб туриши ресурсларни қазиб олиш ва уларни қайта тиклаш учун сарфланадиган харажатларга боғлиқ. Уларни антропоген регенерация харажатлари деб аташ мумкин. Регенерация харажатлари ҳисобига ресурс цикллари сунъий интенсивлашга эришилади. Антропоген тикланадиган ресурслар, масалан, металл, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида иккиламчи металл турли элементлар учун 30-50% ва ундан ҳам кўпроқни ташкил этади, ноёб металлларнинг чиқитлари эса амалда тўлиқ тикланаётир. Антропоген тикланадиган ресурсларнинг сунъий айланишини яратиш ва қўллаш ҳозирги пайтда реал ҳақиқатга айланди. Масалан, АҚШ эҳтиёжлари учун керак бўлган пўлат ҳозирги вақтда тўлиқ ҳажмда темир-

терсакдан олиниши мумкинлиги исботланган ва ҳисоблаб чиқилган. Япония қора металлургияси ҳам асосан темир-терсак асосида ривожланаётир. Шундай қилиб ресурслардан фойдаланиш ҳажмини ресурс циклларини сунъий шакллантириш ва интенсификациялаш ҳисобига таъминлаш ресурслардан фойдаланиш ҳозирги замон технологияси ривожланишининг натижаси бўлиб, ушбу цикллар илмий техника прогресси шароитида ресурслар ҳажмини тугайдиган ҳолатдан тугамайдиган ҳолатга айлантиришнинг ягона йўли бўлиб қолди.

Чиқиндилар кенг маънода инсониятнинг ҳўжалик юритиш, энергия олиш оқибатда, яшаши ва фаолияти жараёнида атроф муҳитга ташлаб юборадиган барча нарсалардир. Буларга атроф муҳитга ташланадиган маъиший ахлат, саноат ва қишлоқ ҳўжалиги чиқиндилари, нефть оқавалари, оғир металллар ва захарли моддалар, атом электростанциялари чиқиндилари ва бошқалар қиради. Булар қаттиқ чиқиндилар, суспензия (бирор модданинг бошқа суюқ модда ичида зарра ёки томчи ҳолида сузиб юрадиган эритмаси), шламлар (тоғ жинсларини майдалаганда, бурғилашда ҳосил бўладиган кукунсимон маҳсулот), оқава сувлар, газсимон чиқитлар ва бошқалар бўлиб, уларнинг таркибида зарарли моддалари бор бўлган турлари айниқса экологик хавфлидир.

Ўзбекистонда ҳар йили кўплаб шаҳар чиқиндилари, саноат чиқиндилари, қишлоқ ҳўжалиги ва қишлоқ маъиший чиқиндилари тўпланиб қолаётганлиги ва уларни йиғиш ва қайта ишлаш муаммоси ҳал этилмаганлиги жиддий муаммо ҳисобланади. Масалан, фақат Тошкент шаҳрида йилига 1,3-1,4 миллион тонна маъиший чиқиндилар тўпланади. Республикада шаҳар ахлатхоналари 5000 гектардан ортиқ майдонни эгаллайди ва улар тупроқ ва сизот сувларини ифлослайдиган манбага айланиб қолган.

Мамлакатда пайдо бўлаётган ва йиғилаётган чиқиндиларнинг асосий қисми тоғ-кон ва кон бойитиш саноати ҳиссасига тўғри келади. Уларда қайта ишланаётган массалар ҳажмининг 90-95% чиқиндиларни ташкил этади. Рангли металлургияда қазиб олинаётган тоғ жинсларининг 1-5 %гина фойдали маҳсулотга айланади. Ҳозирги вақтда конларнинг ағдармаларида 1,25 млрд м.куб очилма жинслари, конларнинг охири (этакларда) қисмларида 1,3 млрд т. рудаларни бойитиш чиқиндилари, маҳсус ағдармаҳоналарида металлургия ишлаб чиқарилиши шлаклари тўпланган ва жойланган. Уларга ҳар йили яна 25 млн. куб м очилма жинслар, 42 млн. т. бойитиш чиқиндилари, 300 минг т. металургия корхоналари шлаклари қўшилаётир. Бу чиқиндилар ландшафтни бузишдан ташқари катта ер майдонларини ҳам эгаллайди. Масалан, Навоий кон металлургия комбинати чиқинди уюмлари 250 га ерни банд қилган ва ер ости сувларини цианид, аммиак, нитрат, маргимуш билан ифлослайди. Олмалиқ тоғ металлургия комбинати ва бошқа турдош корхоналар яқинидаги оқим сув чиқиндиларни ювиб, таркибида оғир металллар бўлган тузларни оқизиб келмоқда. Самарқанд вилоятидаги Жанубий ва Ингичка конлари чиқиндилари Зарафшон дарёсига оқиб келади.

Кимё ишлаб чиқариш асосий чиқиндилари илгаридек фосфогипс (70-72 млн т.), лигнин (15 млн т.), марганец шлами, олтингугурт кеки, суюқ чиқиндилар (10 млн. куб м) хисобланади. Саноат чиқиндиларига кўшимча равишда 30 млн куб м маъиший чиқиндилар йиғилиб, улар шаҳар ва қишлоқ ахлатхоналарида тўпланган.

Чиқиндиларни тўплаш, бирламчи сақлаш, ташиш ва кўмиб ташлаш, уларни заводларда қайта ишлаш муаммолари тўла ҳал этилмаган, бу эса атроф муҳитга, аҳоли саломатлигига хавф туғдирмоқда. Бу муаммолар ечимини топишда қуйидаги тадбирларни амалга оширишни экологик экспертиза назоратида кучайтириш муҳимдир: а) чиқиндиларни тўплаш, дастлабки сақлаш ва кўмиб ташланадиган жойга ташиш ва уларни қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш ва экологик талабларга мослаштириш; б) чиқиндиларни тўплаш, сақлаш, ташиш ва кўмиб ташлашнинг экологик, санитария-эпидемиология меъёрлари, қоидалари, стандартлари талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратини яхшилаш; в) чиқиндиларни тўплаш, ташиш, қайта ишлаш ва утилизациялаш бўйича инфратузилма тизимини барпо этиш; г) чиқиндиларни камайитириш бўйича кичик дастурлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш соҳасида халқаро тажрибалардан ҳар томонлама фойдаланиш ва бошқалар.

Қисқача хулосалар

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизимини амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим мамлакат халқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди.

Ўзбекистонда атроф муҳитига муҳофаза қилишининг амалга оширишнинг кўп босқичли тузилмалари барпо этилган, унинг ҳуқуқий асоси яратилган, бу соҳада давлат дастури ишлаб чиқилиб амалга оширилмоқда, миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган ва бошқалар.

Ўзбекистонда кўплаб экологик муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, улар кўп даражада ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган асоратлар билан боғлиқдир.

Республикада атроф муҳитнинг экологик талаблари тўла жавоб берадиган ҳудудлари мамлакат умумий майдонининг 27%ни ташкил этади. Табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришга учраган. Кўплаб чиқиндилар тўпланиб қолган. Булар экологик экспертиза муносабатларида эксперт назоратини кучайтиришини тақазо этади.

Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар бўйича тўпланиб қолган экологик муаммолар уларнинг ечимини топишда экологик экспертизанинг аҳамиятини оширади ва бу йўналишда прогрессив тадбирларни амалга оширишни талаб қилади.

Ўзбекистон вилоятлари ва туманлардаги экологик вазият ҳудудий жиҳатдан катта фарқ қилади. Булар экологик вазиятни баҳолаш ҳамда экологик районлаштириш мезонларини ишлаб чиқиб, илмий асосланган экологик районлаштиришни амалга оширишни тақазо этади.

Экологик районлаштириш мақсадларида экологик ҳолатни баҳолаш шкаласи ишлаб чиқилган. 18 та экологик индикатор орқали республика туманлари ва вилоятларидаги экологик вазият баҳоланган. Уларга асосланиб қуйидаги туманлар гуруҳи ажратилган: 1) қониқарли (йўл қуйиладиган) экологик ҳолатдаги туманлар; 2) кескин экологик ҳолатдаги туманлар; 3) фавқулоддаги экологик ҳолатдаги туманлар. Ушбу мезонларга асосланиб ўртача балл ҳисобланади ва экологик вазият баҳоланади. Ўртача балл баҳоларига кўра районлар ҳавфли ва ўта ҳавфли экологик вазият районлари категорияларига бўлинган.

Экологик вазиятнинг вилоятлардаги ва иқтисодий районлардаги фарқлари бўйича ҳисобланган балл кўрсаткичларига кўра уларнинг қуйидаги типлари аниқланган. 1) фавқулодда кескин; 2) жуда кескин; 3) ўртача кескин; 4) унча кескин бўлмаган; 5) кескин бўлмаган. Уларни экологик экспертизада ҳисобга олиш йўналишлари кўрсатилган.

Орол денгизининг қуриши салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳолатга ва ижтимоий–иқтисодий инқирозга олиб келишининг ёрқин мисоли ҳисобланади. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари таҳлил инқироздан чиқиш йўллари ишлаб чиқишга имкон беради.

Ўзбекистонда тоғ ва текислик геотизимларидаги фойдаланишни ҳар томонлама ҳисобга олиш экологик экспертиза учун ғоят муҳимдир. Чўл, антропоген текислик, тоғ геотизимлари ўхига хос хусусиятларга эга. Тоғлар мамлакат барқарор ривожланишининг асосий макрорегиони ҳисобланади.

Ўзбекистонда халқаро экологик экспертиза тажрибаларидан, айниқса Европа мамлакатлари АҚШда амалга оширилаётган тадбирлардан фойдаланиш экологик экспертиза амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

2. Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни экологик экспертиза нуқтаи назаридан қандай баҳолаш мумкин? Экологик вазиятни яхшилаш мақсадларида қандай тадбирлар амалга оширилаёттир?

3. Табиат компонентларининг экологик ҳолатини таърифланг. Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар (ресурс-чиқинди-ресурс цикли) экологик ҳолати хусусиятларини билиб олинг.

4. Ўзбекистон вилоятлари ва туманларида экологик вазиятнинг аҳволи ва ҳудудий фарқларининг сабаблари, оқибатлари, уларни яхшилаш йўналишларини тушунтиринг.

5. Экологик вазият ҳолатига кўра туманлар қандай гуруҳларга бўлинади? Қониқарли, кескин, фавқулодда, ҳалокатли экологик вазиятдаги туманларнинг фарқини тушунтиринг.

6. Орол денгизининг қуриши сабаблари, оқибатлари ва ундан келиб чиқадиган экологик экспертиза сабоқларини таърифланг.
7. Орол инқирозидан чиқишнинг қандай йўллариини белгилаш мумкин?
8. Тоғ ва текислик геотизимларидан фойдаланишнинг қандай экологик экспертизаси қандай хусусиятларга эга?
9. Ўзбекистонда халқаро экологик экспертиза тажрибалари ютуқларидан фойдаланиш йўналишларини аниқланг.
10. АҚШ, Европа мамлакатлари, Россияда экологик экспертиза ўтказиш хусусиятлари, уларга қўйиладиган талабларни таърифлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив хужжатлар. Т.2002.
3. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон республикаси қонуни. (2000й).
4. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
5. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Т. 1998.
6. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Национальный доклад . Т. 1998.
7. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Т. 2002.
8. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестке дня на 21 век. Т. 2002.
9. Природоохранные нормы и правила проектирования: Справочник. М. 1990.
10. А.А. Рафиқов “Геоэкологик муаммолар”. Т. 1997.
11. Реймерс Н.Ф. “Экология (теория, закон, правила, принципы и гипотеза)”. М. 1994.
12. Справочник эколога–эксперта. Т. 1997.
13. Экономическая основы экологии. Учебник. (В.В. Тихов, Т.В. Лисочкин, Т.П. Некраев). СПб. 1995.
14. Ўзбекистон Республикасининг ер ресурслари атласи. Т. 2001.
15. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Т. 1997.

5-Мавзу: Экологик экспертизанинг асосий принциплари

Режа:

- 1. Экологик экспертизанинг принциплари тўғрисида тушунча**
- 2. Экологик экспертизанинг умумий принциплари**
- 3. Экологик экспертизанинг илмий принциплари**
- 4. Экологик экспертизанинг перидик (хукукий) принциплари**

Принцип сўзи латинча «principium» сўзидан олинган бўлиб «бошлаш», «асос» маъносини билдиради. Экологик экспертиза принциплари унинг асосий илмий қоидалари бўлиб, улар экологик экспертиза фаолияти учун раҳбарий илмий ва амалий кўрсаткич ва қўлланма аҳамиятига эгадир. Принципларни экологик экспертиза методлари сифатида ҳам тушуниш мумкин. Экологик экспертиза принциплари экологик экспертиза фаолияти тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш, улардан фойдаланиш асосида шаклланади ва ривожланиб боради. Принциплар табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсирини оптималлаштириш эҳтиёжларига максимал даражада мос келиши керак.

Шу сабабдан экологик экспертиза принципларига қуйидаги хусусиятлар хосдир: 1) объектив ўзаро боғланган. Экологик экспертиза принциплари табиатга, тарих ва жамиятга, мамлакатга мос келгандагина уларни ҳисоблаш мумкин; 2) тарихан шартланганлик. Давлат сиёсати ва давлат тузуми ўзгариши билан экологик экспертиза принциплари ҳам ўзгаради. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши муносабати билан шундай ўзгаришлар содир бўлди; 3) Тизимлилик. Экологик экспертизанинг барча принципларини ўзаро боғлиқ классификациялаш мумкин (умумий, илмий, хусусий (компонентлар бўйича), юридик ва бошқалар).

Хозирги замон экологик экспертизаси принципларининг қуйидаги учта йўналишини ажратиш мумкин:

- 1) умумий принциплар;
- 2) конкрет илмий принциплар;
- 3) юридик (хукукий) принциплар.

Экологик экспертизанинг умумий принциплари экология (шу жумладан иқтисодий экология) ва табиатдан фойдаланиш иқтисоди фанларининг аниқланган ва экологик экспертиза учун муҳим аҳамиятга эга бўлган принципларига асосланиб ифодаланган принципларидан иборатдир. Экологик экспертиза фанининг экспертиза фаолияти ва тажрибаларини махсус йўналишдатадқиқ этиш асосида аниқлаган принциплари конкрет илмий принциплар қаторига кирилади. Экологик қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамланган ва экологик экспертиза амалиётида бажарилиши мажбурий бўлган юридик кучга эга бўлган принциплар юридик (хукукий) принциплар ҳисобланади. Уларни экологик экспертиза амалиёти принциплари деб аташ мумкин.

Ушбу принциплар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, улар бир-бирларини тўлдиради ва амалиётда жамият ва табиат ўртасидаги алоқаларга боғлиқ қонунларни ҳаётга тадбиқ этишга хизмат қилади.

Экологик экспертизанинг умумий принциплари

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқалар ҳам табиат, ҳам жамият қонунларига бўйсунди. Бундай ўзаро алоқаларнинг биринчи ва энг зарурий шарты табиат ва жамиятнинг бирлиги бўлиб, у табиат қонунлари билан белгиланади. Табиат жамият ривожланишининг табиий асосини ташкил этади. Инсон ҳаёти ва фаолиятини табиатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу сабабдан одам бир вақтнинг ўзида ҳам табиатнинг, ҳам жамиятнинг жаралмас қисми бўлган биоижтимоий мавжудотдир.

Табиат ва жамият ўртасидаги алоқалар мувозанатини бусмаслик учун, жамият ва одамлар улар ўртасидаги боғлиқлик ва бирликни ҳар томонлама ҳисобга олиш ва ушбу алоқаларда ва табиатдан фойдаланишда табиат ривожланишининг объектив қонунларига асосланиши керак. Бошқача айтганда табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқаларда табиатнинг биринчилиги принципи асосий ўринни эгаллайди. Шу сабабдан табиат қонунларига амал қилмаслик жамият ривожланишининг табиий асосларининг емирилишига, демак, жамиятнинг ҳам емирилишига олиб келади.

Табиатнинг ўз-ўзини такрор ишлаб чиқариш ва янгилаш функциясини асосан биосфера компонентлари орасида асосий роль ўйнайдиган тирик организмлар (моддалар) бажаради. Шу сабабдан табиат билан жамият ўртасида тўхтовсиз модда алмашиш жараёнларини таъминлаш биогеноценозларга боғлиқдир. Барча табиий тизимларда ва улар орқали бутун биосферада зарур миқдор ва нисбатларда биологик ресурсларни доимий такрор ишлаб чиқаришга эришиш табиат билан жамият ўртасида модда алмашиш жараёнларининг зарур шартидир. Бу талабни ҳозирги индустриал ривожланиш шароитида ижтимоий ишлаб чиқариш кенг миқёсда экологиялаштириш, табиат муҳофазаси технологияси ва техникасини кенг жорий этиш орқали бажариш мумкин.

Экологик экспертиза фаолияти учун бевосита ва билвосита аҳамиятга эга бўлган умумий принципларга қуйидагилар киради:

1. Табиатнинг бирламчилиги принципи. Табиат ва жамият ўртасидаги алоқалар, жамиятнинг табиатга таъсири табиат қонунларига мос келиши ва унга асосланиб амалга оширилиши керак.

2. Табиийлик принципи. Табиат биздан яхши билади ёндашувига, табиийликнинг устуворлигига асосланади.

3. Сохта муваффақият принципи. Табиатдан фойдаланишда дастлабки муваффақиятлар (ёки муваффақиятсизлик) қисқа муддатли бўлиши мумкин. Табиатни қайта ўзгартириш ёки уни бошқариш тадбирларининг муваффақиятини бир ёки бир неча ўн йиллик даврда (10-30 йилда) табиат цикллари бўйича табиатнинг занжирли реакциясининг кечиши жараёнлари ва

натижалари аниқлангандан кейингина билиш ва аниқлаш, баҳолаш мумкин. Фақат вақт бўйича чуқур экологик башорат хўжалик тадбирларининг ҳақиқий муваффақиятини таъминлаши мумкин.

4. Табиатни қайта ўзгартириш (уни бошқариш) принципи. Бу тадбирларни амалга оширишда амал қилинадиган асосий қоидалар мажмуасидан иборат. Унда экологиянинг барча қонун, қоида ва принципларга жамият ижтимоий–иқтисодий ривожланишининг глобал ва маҳаллий қонуниятлари ҳисобга олинади ва табиатни қайта ўзгартиришга тизимли бошқариш талаблари қўйилади.

5. Ишлаб чиқаришни экологиялаш принципи. Табиий ресурсларни такрорий ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириш орқали экологиялаштириш билдиради. Унинг асосий йўналишлари: экологик тизимларни сақлаш ва тиклаш; табиий хом ашёни қазиб олишнинг прогрессив технологиясини жорий этиш; моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш; кам чиқитли ва чиқитсиз технологиясини барпо этиш ва жорий қилиш; алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдонини кенгайтириш; ишлаб чиқаришни экологик мақбул жойлаштириш ва ҳудудий ташкил этиш; атроф табиий муҳитни ифлосланишини камайтириш ва йўқотиш.

6. Табиий ресурсларнинг ижтимоий фойдалилигини ошириш принципи. Мамлакатнинг табиий ресурсларга эҳтиёжларини таъминлашда табиий ресурсларни такрорий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга асосланишни билдиради. Бунда қуйидаги экологик мақбул йўналишлар асосий ўринни эгаллайди: тоғ-кон тармоқларининг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларидан паст бўлиши; ишлаб берувчи саноат тармоқлари хом ашёдан рационал фойдаланишга асосланганлиги сабабли тоғ-кон саноатидан тезроқ суръатларда ривожланиши; чиқитсиз, кам чиқитли ишлаб чиқаришнинг, шунингдек табиат муҳофазаси жиҳозларини ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръатлари атроф муҳитни ифлослантирувчи тармоқлар ривожланиши суръатларидан юқори бўлиши; табиатни тикловчи тармоқларнинг ривожланиш суръатлари тоғ-кон саноати ривожланиши суръатларидан паст бўлмаслиги; табиат муҳофазасига капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришга ўсиш суръатларидан юқори бўлиши.

7. Табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш принципи. У қуйидагиларни ўз ичига олади: табиатни бевосита тиклаш миқёсларини кўпайтириш (ўрмончилик, рекультивация ва бошқалар); табиий хом ашёни комплекс қайта ишлашни ҳар томонлама ривожлантириш; табиатни муҳофаза қилиш ва бошқалар.

Экологик экспертизанинг илмий принциплари

Экологик экспертиза фаолияти ва амалиётининг турли соҳа ва йўналишларини илмий тадбиқ этишнинг асосий натижалари сифатида тавсия

қилинган ва ҳар томонлама илмий асосланган экологик экспертиза принциплари конкрет илмий принциплари қаторига киради. Бундай принциплар қаторига қуйидагилар киради:

- ҳар қандай ривожлантирилаётган хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол тутилаётган экологик ҳавфлилик презумцияси;
- экологик экспертиза хулосаларининг илмий асосланиши, объективлиги ва қонунийлиги;
- экологик экспертиза объектлари рўёбга чиқариш тўғрисидаги қарор қабул қилинишига қадар давлат экологик экспертизанинг мажбурийлиги;
- хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф табиий муҳитга таъсирини ва унинг оқибатларини баҳолашнинг комплекслиги;
- экологик экспертизани ўтказишда экологик ҳавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;
- экологик экспертизанинг эҳтимол тутилаётган ўзгаришларни башорат қилишнинг зарурлиги;
- экологик экспертизага тақдим этилаётган ахборотнинг ишончлиги ва тўлқинлиги;
- экологик экспертиза экспертларининг экологик экспертиза соҳасида ўз ваколатларини амалга оширишдаги мустақиллиги;
- ошқаралик, жамоат ташкилотлари (уюшмалар) иштироки, жаммоатчилик фикрини ҳисобга олиш;
- экологик экспертиза қатнашчилари ва манфаатдор шахсларнинг экологик экспертизани ташкил этиш, ўтказиш, сифати учун жавобгарлиги.

Ҳар қандай режалаштирилаётган хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол тутилаётган экологик ҳавфлилик презумцияси принципи, ушбу ҳолатнинг акси тасдиқланмагунча, уни юридик тўғри деб топишни билдиради.

Экологик экспертиза хулосаларининг илмий асосланиши, объективлиги ва қонунийлиги принципи экологик экспертизанинг хулосалари асосланган ва илмий далиллар билан испотланган бўлишини, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш принципларига асосланишини, энг аввало, инсоннинг ҳаёти ва саломатлиги, одамнинг соғлом ва яшаш учун қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлайдиган экологик ва иқтисодий манфаатдорларнинг илмий асосланган боғланмаларини таъминлаш принципларига асосланишини билдиради. Экологик экспертиза хулосалари қатъий қонунчилик талабларига таянади ва хулосаларининг объектив бўлишини таъминлайди.

Экологик объектларини рўёбга чиқариш тўғрисидаги қарор қабул қилинишига қадар давлат экологик экспертизанинг мажбурийлиги принципи икки хил аҳамиятга эга: биринчидан, атроф муҳитга ёки инсон саломатлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган лойиҳалар, дастурлар, қурилмалар, қурилмаларини мажбурий–экспертизадан ўтказиш. Бунда юқори ташкилотлар фақат давлат экологик экологик экспертизанинг ижобий хулосасидан кейин

кейин уларни рўёбга чиқаришга рухсат бериши мумкин. Иккинчидан, экспертиза хулосасида кўрсатилган худлосалрни бажаришнинг мажбурийлигини билдиради.

Хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф табиий муҳитга таъсирини ва унинг оқибатларини баҳолашнинг комплекслиги принципи табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, дастлабки табиий хом ашёни чуқур қайта ишлашни, чиқитсиз ва кам чиқитли ишлаб чиқаришга асосланишни ва шу асосда табиат муҳофазасини таъминлашни билдиради.

Экологик экспертизани ўтказишда экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги принципи табиатдан фойдаланишнинг самарадорлигини таъминлашга, табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқаришнинг энг яхши вариантларини танлашга, экологик хавфсизликни таъминлаган ҳолда хўжалик вазифаларини оптимал ечимини топишга йўналтирилган.

Экологик экспертизанинг эҳтимол тутилаётган ўзгаришларни башорат (прогноз) қилишнинг зарурлиги принципи объектларни рўёбга чиқаришнинг табиат комплекси ва унинг қисмларида яқин ва узоқ муддатлардаги экологик оқибатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга қаратилган.

Экологик экспертизага тақдим этилаётган ахборотларнинг ишончилиги ва тўлқинлиги принципи экспертизанинг асосли, тўлақонли бўлишини таъминлаш, табиат қонунлари, табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларини комплекс ҳисобга олишни ахборотлар тизими орқали таъминлашни билдиради.

Экологик экспертиза экспертларининг экологик экспертиза соҳасида ўз ваколатларини амалга оширишдаги мустақиллиги принципи экологик экспертиза комиссияларининг ўз фаолияти натижалари бўйича мустақил ва эркин хулоса чиқаришларига имкон имкон беришларига қаратилган. Экспертлар фақат фактларга, уларни илмий асослаш принципларига ва амалдаги қонунларга амал қилиши керак. Экологик экспертиза айрим муассаса ёки одамлар гуруҳининг манфаатларини эмас, балки атроф муҳитни муҳофаза қилиш принципларини ҳимоя қилмоғи лозим.

Ошкоралик, жамоат ташкилотлари (уюшмалари) иштироки, жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш принципига биноан атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш органлари кенг халқ оммасини хавфли объектнинг мавжудлиги, улар бўйича экологик экспертиза тайинганлиги тўғрисида ошкоралик, очиқлик руҳида ҳаммага маълум қилишлари, билдиришлари, эшиттиришлари керак. Бу органлар шунингдек аҳолини экологик вазият тўғрисида ўз вақтида кенг ахборот орқали хабардор қилишлари шарт. Шунингдек экологик ахборотнинг ошкоралиги жамоатчиликни экологик экспертизани ўтказишга жалб этиш билан узвий боғлиқдир. Бундай иштирок этишнинг шакллари ҳар хил бўлиши мумкин: зарарли объектнинг экологик экспертизасини ўтказиш бўйича фуқоралар ва жамоат уюшмаларининг таклифларини кўриб чиқиш; жамоатчиликни (аҳолини) экологик экспертиза якунлари билан таништириш; референдумлар ўтказиш.

Экологик экспертиза қатнашчилари ва манфаатдор шахсларнинг экологик экспертизани ташкил этиш, ўтказиш, сифати учун жавобгарлиги принципи уларнинг масъулиятини кўрсатишларини таъминлашга қаратилган.

Экологик экспертизанинг илмий тадқиқотларда асослаб берилган принциплари тавсиявий характерга эга бўлиб, уларнинг қўпчилиги муҳокама ва синовлардан кейин қонун ҳужжатларида ўз аксини топади.

Экологик экспертизанинг перидик (ҳуқуқий) принциплари

Бу йўналишдаги экологик экспертиза принциплари экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган, шу сабабдан улар олий юридик кучга эга. Унинг талабларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Экологик экспертизанинг Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида” қонунда(2000 йил) белгиланган асосий принциплари (5-модда) қуйидагилардир:

- қонунийлик;
- холислик;
- асослик;
- экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;
- ҳар қандай режалаштирилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг эҳтимол тутилган презумцияси;
- хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳитга ва фуқаролар соғлиғига таъсирини баҳолашнинг комплекслиги;

Кўрсатилган асосий юридик принциплар экологик экспертизанинг ўзига хос “микросхема”си бўлиб, уларни абадий ўрнатилган ўзгармас деб ҳисоблаб бўлмайди. Тарихий шароит ва мамлакатда сиёсий вазифаларнинг замон талабларига мувофиқ ўзгариши, халқаро тажрибалардан фойдаланиш зарурати кўрсатилган принциплар мажмуасининг ўзгаришига олиб келиши ва улар янги принциплар билан тўлдирилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза принциплари унинг асосий илмий қоидалари бўлиб, улар экологик экспертиза фаолияти учун раҳбарий илмий ва амалий кўрсатма, қўлланма аҳамиятига эга.

Экологик экспертиза принциплари умумилмий, конгрет илмий, юридик йўналишларга бўлинади. Улар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирларини тўлдиради.

Экологик экспертизанинг умумий принциплари қаторига табиатнинг бирламчилиги, табиийлик, сохта муваффақият, табиатни қайта ўзгартириш, ишлаб чиқаришни экологиязалаштириш, табиий ресурсларнинг ижтимоий фойдалилигини ошириш, табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш киради.

Экологик экспертиза фаолияти ва амалиётининг турли соҳа ва йўналишларини илмий тадқиқ этишнинг асосий натижалари сифатида тавсия қилинган ва ҳар томонлама илмий асосланган принциплар конкрет илмий принциплар қаторига киради. Улар экологик хавфлилик презумцияси, хулосаларнинг илмий асосланиши, экологик экспертизанинг мажбурийлиги, оқибатларни баҳолашнинг комплекслиги ва бошқаларни ўз ичига олади.

Экологик экспертизанинг илмий тадқиқотларда асослаб берилган принциплари тавсиявий характерга эга бўлиб, уларнинг кўпчилиги муҳокама ва синовлардан кейин қонун ҳужжатларида ўз аксини топади.

Юридик принциплар экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган бўлиб, улар юридик кучга эга. Унинг талабларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

“Экологик экспертиза тўғрисида” (2002 йил) қонунида қуйидаги асосий принциплар белгиланган: қонунийлик; холислик; асослилиқ; экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги; ҳар қандай режалаштирилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳитга ва фуқаролар соғлигига таъсирини баҳолашнинг комплекслиги.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. “Принцип” сўзи нимани билдиради ва экологик экспертизада қандай маънога эга?

2. Экологик экспертизанинг принциплари қандай хусусиятларга эга? Обьектив ўзаро боғланганлик, тарихан шартланганлилик, тизимлилик нима?

3. Экологик экспертиза принципларининг қандай асосий йўналишларини биласиз? Улар бир-биридан қандай фарқ қилади?

4. Экологик экспертизанинг қандай умумий принциплари бор? Уларнинг хусусиятини ва фарқини билиб олинг ва аҳамиятини тушунтиринг.

5. Экологик экспертизанинг илмий принциплари нима?

6. Экологик экспертизанинг қандай илмий принциплари бор? Уларнинг хусусиятлари ва аҳамиятини тушунтиринг.

7. Экологик экспертизанинг юридик принциплари нима? Улар умумий ва илмий принциплардан қандай фарқ қилади?

8. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий экологик экспертизаси принципларини такомиллаштириш йўналишларини тушунтиринг.

9. Экологик экспертиза принциплари турли йўналишларининг ўзаро боғлиқлигини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.

2. “Экологик экспертиза тўғрисида”. Ўзбекистон республикаси қонуни (2002й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
3. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
4. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию Повестка дня на 21 век. Т. 2002.
5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Т. 2002.
6. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь–справочник. М. 1990.
7. Справочник эколога–эксперта. Т. 1997.

6-Мавзу: Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари

Режа:

- 1. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўғрисида тушунча**
- 2. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асосларининг тизимлари**
- 3. Экологик экспертиза муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлиги**

Экологик экспертизанинг бошқорув тармоғи ва фаолият чифатидаги мазмуни ва моҳиятини экологик ҳуқуқий тартибга солувчи экологик ҳуқуқий нормалар, институтлар белгилайди. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий нормалари фақат Ўзбекистон республикаси Конституциясига асосланган қонунлар билан белгиланади. Бу барабар даражада экологик экспертиза бўйича Ўзбекистон республикаси Президентининг Фармонлари ва фармойишлари (буйруқлари), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (хукуматининг) қарор ва фармойишларига ҳам тааллуқлилидир. Шундай қилиб, экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари экологик ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олган норматив-ҳуқуқий актлар (расмий ҳужжат) ҳисобланади. Норматив-ҳуқуқий актлар тегишли ваколатли органлар томонидан чиқариладиган ҳужжатлардан иборат бўлади.

Ҳуқуқий (юридик) кучига кўра экологик экспертизанинг барча ҳуқуқий талабларини қонунлар ва қонунга асосланган актларга бўлиш мумкин. Қонунлар қонун чиқарувчи орган— Ўзбекистон Республикасининг Олий мажлиси томонидан қабул қилинадиган норматив актлар ҳисобланади. Қонунга асосланган актларга шундай актларни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси, вазирликлар ва идоралар, республика субъектларининг ваколатди ҳокимият оргоонлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий характердаги ҳужжатлар киради.

Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асосларининг тизимлари

Ўзбекистон Республикасининг экологик экспертиза бўйича экологик норматив-ҳуқуқий актлари тизими моҳиятига кўра қонунлар мажмуи тизими бўлиб, улар республикада амалга оширилаётган атроф муҳит муҳофазаси соҳасида қабул қилинган ва тайёрланаётган қонунларга боғлиқ ҳолда доимий равишда такомиллаштирилиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси барча қонунлар каби экологик экспертиза соҳасида ҳуқуқий нормаларнинг асосий бош манбаидир. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1992й) экологик экспертизанинг мақсади, объектларини белгилаб берган. (IV қисм, 24-27 моддалар). Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида”(2000 йил) қонунида экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўла баён қилинган. Бундан ташқари экологик экспертиза учун катта аҳамиятга эга бўлган табиат компонентларини муҳофаза қилиш бўйича қатор

қонунлар қабул қилинди. Булар қаторига атмосфера, ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонат олами, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари киради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик экспертиза бўйича қатор қонунларга асосланган актлар қабул қилинди. 1996 йилда “Қорхоналар, бинолар ва иншоотлар қуришнинг лойиҳа-смета ҳужжатларининг таркиби, ишлаб чиқиш, мувофиқлаштириш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисидаги йўриқнома” ишга туширилди. Унда лойиҳани тайёрлашга қўйиладиган талаблар белгиланди. Ушбу талабларга мувофиқ лойиҳага “Атроф муҳитга таъсир кўрсатиш тўғрисида баёнот” (ишчи лойиҳаси таркибида) тақдим этилиши керак.

1997 йилда “Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш таркиби тўғрисида”ги раҳбарий ҳужжат ишлаб чиқилиб, тасдиқланди. Бу ҳужжатда давлат экологик экспертизасининг принципи ва процедуралари, экспертизага тақдим этиладиган ҳужжатларга қўйиладиган умумий талаблар, давлат экологик экспертизаси хулосаси структураси ва мазмунга қўйиладиган талаблар, объектларни кўриб чиқишда давлат экологик экспертизаси органларининг ўзаро боғланиши (алоқаси) тартиби, экологик экспертизани ўтказишда томонларнинг вазифалари ва жавобгарлиги белгиланган.

1997 йилда “Давлат экологик экспертизаси сифатини баҳолаш мезонларининг рўйхати” ишлаб чиқилиб тасдиқланди.

2002 йилда Ўзбекистон республикаси Вазирлар маҳкамаси “Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом”ни тасдиқлади. Бу ҳужжат “экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунни амалга ошириш мақсадларида қабул қилинган. Ушбу низом республикада давлат экологик экспертизасини ўтказиш билан боғлиқ бўлган масалаларни тартибга солади. Унда экспертиза билан шуғулланадиган орган (Давлат Экологик экспертизаси Бош бошқармаси ва унинг вилоятлар, Тошкент шаҳри, Қорақолпоғистон Республикасидаги органлар), давлат экологик экспертизасининг объектлари, экологик экспертиза буюртмачиси, давлат экологик экспертиза экспертнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, давлат экологик экспертизасини ўтказиш учун зарур бўлган маълумотлар ва материалларнинг рўйхати, экспертизани ўтказиш муддатлари белгиланган. Ҳужжатда давлат экологик экспертизаси хулосасини тузиш ва унинг объектни рўёбга чиқариш (ижобий хулоса) ёки рўёбга чиқармаслик (салбий хулоса) тўғрисидаги хулосаларига қўйиладиган талаблар кўрсатилган. Низомда экологик экспертиза объектларини тўртта категорияга бўлиш (юқори хавф-хатар, паст даражадаги хавф-хатар, маҳаллий (локал) таъсир кўрсатадиган) белгиланган.

Шундай қилиб экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари мураккаб тизимга ва хилма-хил шаклларга эга...

Экологик экспертиза муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлиги

Экологик экспертизанинг субъектлари буюртмачи (ваколатга эга давлат структураси), пудратчи (экспертиза ижрочилари—мутахассислар), истеъмолчи (экспертиза объекти—корхона ёки ташкилотнинг эгаси) ўртасидаги муносабатлар “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунда ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб берилган. Уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилган.

Буюртмачи—давлат экологик экспертизаси соҳасидаги махсус ваколатли давлат органи Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ҳисобланади. У қонун ҳужжатлари талабига мувофиқ давлат экологик экспертизасини ташкил этади ва ўтказди; давлат ҳамда жамоат экологик экспертизаси, шунингдек, экологик аудит бўйича норматив-техник ва йўриқнома-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди; давлат экологик экспертизасини ўтказишга эксперт ва мутахассисларни жалб этади; давлат экологик экспертизасининг ижобий ҳулосасини ололмаган объектларга нисбатан молиялаш, кредитлаш ва бошқа молия оперецияларини тўхтатиб туриш (тугатиш) тўғрисидаги тақдимномаларни банк ва бошқа кредит ташкилотларига юборади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади (“Экологик экспертиза тўғрисида” қонуннинг 12-моддаси).

Шу нуктаи назардан ва қонунда белгиланган объектларни давлат экологик экспертизасидан ўтказишнинг мажбурийлигини ҳисобга олиб давлат экологик экспертизаси буюртмачиси (экспертлар) зарур бўлган маълумотлар ва материалларни рад этиш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Буюртмачининг (экспертларнинг) мажбуриятлари қаторига давлат экологик экспертизасини амалга ошириш тартиби ва шартларига риоя этиш, белгиланган тартибда ҳулоса берилишини таъминлаш ва бошқалар киради. Буюртмачи (экспертлар) ўз вазифасини қонунда белгиланган тартибда бажармаса ва уларни бузса қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Пудратчи экологик экспертиза топшириқларини бажарадиган айрим мутахассислар ёки илмий тадқиқот институтлари махсус комиссиялар бўлиши мумкин. Улар қонун ҳужжатларида белгиланган ҳуқуқлар, мажбуриятлардан фойдаланиб ўз вазифаларни бажарадилар ва қонун талабларини бузганлик ва қонунга зид ишлари учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Экологик экспертиза тизимида истеъмолчи сифатида эксперт тахлилининг предмети ҳисобланган корхона ёки ташкилотнинг эгалари қатнашади. Истеъмолчининг ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида белгиланган бўлиб, уларни экологик экспертиза ўтказиш бўйича маслаҳатлар ва зарур услубий ёрдам олиш, таклифлар, мулоҳазалар, тушунтиришлар ва экологик аудит натижаларини тақдим этиш, қўшимча экологик экспертиза ўтказиш тўғрисида илтимос қилиш, экологик экспертиза ўтказилишининг бориши тўғрисида ахборот олиш ва бошқалар киради. Истеъмолчининг мажбуриятлари қаторига экологик экспертиза учун материалларни қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ тақдим этиш, экспертиза учун белгиланган

тартибда ҳақ тўлаш, давлат экологик экспертизаси хулосаларида кўрсатилган талабларни бажариши шартлиги ва бошқалар киради.

Экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Ҳуқуқий ва экологик-ҳуқуқий жавобгарлик қонунчилиқда белгиланган талабларни давлат томонидан бажаришга мажбур қилишни билдиради. Экологик экспертиза соҳасида айбдорларнинг жавобгарлиги турли шаклларда амалга оширилади. Булар қаторига интизомий, маъмурий, моддий, фуқаролик-ҳуқуқий, жиноий жавобгарлик киради.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертизанинг ҳуқуқий нормалари фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланган қонунлар билан белгиланади.

Экологик экспертиза соҳасидаги ҳуқуқий нормаларнинг бош манбаи Ўзбекистон республикасининг Конституцияси ҳисобланади. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” қонунда экологик экспертизанинг мақсади ва объектлари белгилаб берилган. “Экологик экспертиза тўғрисида” қонунда эса экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўла баён қилинган. Ушбу қонунга асосланиб экологик экспертиза тўғрисида низом ишлаб чиқилган ва у республикада экологик экспертизани ўтказиш билан боғлиқ бўлган барча мисолларни тартибга солади.

Экологик экспертиза муносабатлари субъектлари ва қатнашчилари қаторига қуйидагилар киради: буюртмачи (ваколатга эга давлат структураси), пудратчи (экспертиза ижрочилари–мутахассислар), истемолчи (экспертиза объекти–корхона ва ташкилотнинг эгаси).

“Экологик экспертиза тўғрисида” қонун ҳужжатларида субъектлар ўртасидаги муносабатлар белгилаб берилган, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилган.

Экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тушунчасини таърифланг.
2. Экологик экспертиза ҳуқуқий асосларининг ҳуқуқий кучига кўра фарқларини тушунтиринг. Қонунлар ва қонунга асосланган актлар нима?
3. Экологик экспертиза ҳуқуқий асослар тизимларининг қандай асосий хусусиятларини биласиз? Уларни тушунтиринг.
4. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берадиган қонунлар ва қонунларга асосланган актларни таърифлаб беринг.

5. Экологик экспертиза муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги хусусияларини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
2. “Экологик экспертиза тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
3. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
4. Национальнўй доклад. О состоянии окружающий природной средў и использовании природах ресурсов в Республике Узбекистан. Т. 2002.
5. Справочник эколога–экпорта. Т. 1997.

7-Мавзу: Экологик экспертиза турлари

Режа:

1. Экологик экспертиза турлари тўғрисида тушунча
2. Давлат экологик экспертизаси

Экологик экспертиза фаолияти ва муносабатларида кўп турдаги экологик экспертиза шаклларида фойдаланилади. Улар қаторига қуйидагилар киради.

1. Давлат экологик экспертизаси.
2. Жамоат экологик экспертизаси.
3. Экологик аудит.
4. Идоравий экологик экспертиза.
5. Илмий экологик экспертиза ва бошқалар.

Давлат экологик экспертизаси атроф табиий муҳит соҳасида ваколатли орган томонидан тайинланади. Жамоат экологик экспертизаси нодавлат, нотижорат ташкилотлари уюшмалари, фуқароларнинг ташаббуси билан амалга оширилади. Экологик аудит хўжалик ва бошқа хил фаолият объекти мулкдори қарорига асосан ўтказилади. Идоравий экологик экспертиза тегишли идораларнинг буйруғига мувофиқ ўтказилиши мумкин ва у тегишли идоравий структура ичида амал қилади. Илмий экологик экспертиза илмий ташкилотлар ёки олий ўқув юртлири ташаббуси билан ўтказилади ва унинг хулосаси ахборот характерига эга бўлади.

Булардан ташқари экологик экспертизанинг яна қуйидаги махсус турлари ҳам мавжуд: 1) **экологик-санитария экспертизаси.** Ушбу йўналишда экологик экспертизанинг алоҳида аҳамиятга эга бўлган объекти-инсоннинг ҳаёти ва саломатлиги бўлиб, бунда унинг атроф табиий муҳит билан ўзаро алоқалари экологик экспертизадан ўтказилади. Экологик-санитария экспертизасининг асосий вазифаси антропоген фаолият таъсирида атроф муҳитнинг зарарли таъсир кўрсатиши билан инсон саломатлиги ҳолати ва унинг ўзгаришлари ўртасидаги сабабли боғланишни аниқлашдан аборт. Давлат санитария-экология экспертизаси соғлиқни сақлаш идораларининг, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларининг ташаббусига кўра Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тайинланади. Бу экспертизани ўтказишдан мақсад атроф муҳитнинг ноқулай таъсиридан фуқароларнинг саломатлигига етказилган зарарни аниқлаш ва унинг товланиши тўлаш масалаларининг ҳал этишдан иборат бўлган принципиал муаммонинг ечимини топишдан иборат; 2) **экологик-норматив экспертиза.** Унинг асосий вазифаси атроф табиий муҳит сифати, зарарли моддаларнинг рухсат этилган концентрацияси, чиқиндилар, оқавалар меъёри, радиация таъсири, шовқин, тебраниш, магнит майдони таъсирининг рухсат этилган меъёри даражасининг экологик хавфсизлик талабларига мувофиқ (мос) келишини тадқиқ этишдан иборат. Бундай экспертиза жараёнида атроф муҳит сифати кўрсаткичларининг самарадорлиги инсон саломатлиги, унинг генетик фондини муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан

текширилади; 3)_**экологик-хуқуқий экспертиза**. У мустақил аҳамиятга эга бўлиб, унинг объекти қонунлар, фармонлар, ҳукумат қарорлари, фармойишлари ва вазирликлар, идоралар, республика субъектларининг берилган ваколатлар доирасида қабул қилган норматив актлари ва буйруқларини экологик экспертизадан ўтказиш ҳисобланади.

Давлат экологик экспертизаси

Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистоннинг атроф табиий муҳити ва табиий ресурсларини муҳофаза қилишни давлат йўли билан тартибга солишнинг асосий воситаларидан биридир. У хўжалик қарори қабул қилинишидан олдин ўтказилиши шарт бўлган атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш тадбири бўлиб, унинг асосий мақсади атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш соҳасида огоҳлантирувчи назоратни амалга оширишдан иборатдир. Давлат экологик экспертизаси мўлжалланаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик фаолияти ёки бошқа фаолиятнинг экологик жиҳатдан хавфлилик даражасини аниқлаш, уларнинг табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг талабларига мувофиқлигини баҳолаш, лойиҳаларида назарда тутилаётган табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг етарли ёки асосли эканлигини аниқлаш мақсадларида ўтказилади.

Ишлаб чиқариш-хўжалик ва бошқа фаолиятнинг давлат экологик экспертизаси давлатнинг у ёки бошқа фаолиятини рўёбга чиқаришга, объектларни ҳудудий жойлаштиришга руҳсат ва розилик бериши ҳисобланади.

Давлат экологик экспертизасининг объекти Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги талабларига мувофиқ тайёрланган ҳужжатлар ва ҳужжатлаштириш ишлари ҳисобланади. Ушбу талаблар бажарилмаган тақдирда ҳужжатлаштириш ишлари, қоида тариқасида, экологик экспертизага қабул қилинмайди.

Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида» қонунига мувофиқ қуйидаги объектларни экологик экспертизадан ўтказиш мажбурийдир (11-модда):

- давлат дастурининг, концепцияларининг, ишлаб чиқариш кучларини, иқтисодий ва ижтимоий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш схемаларининг лойиҳалари;
- барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш материаллари;
- лойиҳаолди ва лойиҳа ҳужжатлари;
- табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ хўжалик ва бошқа хил фаолиятни тартибга солувчи норматив-техник ва йўриқнома услубий ҳужжатларнинг лойиҳалари;
- техника технология, материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар;

- атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлиғига салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар;
- кейинчалик уларга алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, фавқулодда экологик вазият ва экологик офат зоналари мақомини бериш мақсадида ўтказилган ҳудудларни комплекс текшириш материаллари;
- шаҳарсозлик ҳужжатларининг барча турлари;
- махсус ҳуқуқий режимли объектлар.

Давлат экологик экспертизасининг асосий йўналишларини қуйидагича классификациялаш мумкин:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқариш кучлари халқ хўжалиги тармоқларининг ривожланиш ва жойлашишининг лойиҳа олди материалларининг экспертизаси. Масалан шаҳарларнинг планировкasi ва иморат қурилиши бўйича лойиҳалари экспертизасида сувни тозалаш, атмосферани муҳофазалаш ва бошқалар бўйича норматив талабларга амал қилишга эришиш керак.

2) Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши мақсади дастурларининг лойиҳа олди материалларининг, шунингдек ер, сув, биологик ресурслар, фойдали қазилмалардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш схемаларининг экспертизаси. Масалан, аҳоли яшаш манзиллари планировкasi ва иморат қурилишида аҳоли яшаш жойлари шундай жойлашиши керакки, унда зарарли омилларнинг аҳоли саломатлиги ва санитария-маъиший шароитларга таъсири максимал даражада камайиши керак.

3) Экологик аҳамиятга эга бўлган объектлар ёки табиатдан фойдаланишга таъсир кўрсатадиган объектлар. Аҳолининг экологик ҳавфсизлиги талабларига жавоб бермайдиган янги техника, материаллар, моддаларни қонун талабларига кўра ишлаб чиқаришга руҳсат берилмайди. Шунга кўра саноат маҳсулотлари, машиналар табиат муҳофазаси нормалари ва қоидалари талабларига мос келишини аниқлаш учун экспертизадан ўтказилади.

Давлат экологик экспертизасини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тузилган экспертлар гуруҳи ёки комиссияси ўтказди. Давлат экологик экспертизаси натижалари бўйича экспертиза хулосаси тузилади. Давлат экологик экспертизаси хулосаси расмий давлат ҳужжати бўлиб, унда давлат экологик экспертизаси объектини рўёбга чиқариш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги хулосалар баён қилинади. Давлат экологик экспертизасининг ижобий хулосаси қуйидагиларни тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади: асословчи ҳужжатларни тайёрлашда экологик талабларга амал қилиниши; рўёбга чиқариладиган объектнинг экологик шароитлари қафолатланганлигини; рўёбга чиқариладиган объектни молиялаштириш имкониятининг очилганлигини билдиради.

Давлат экологик экспертизасининг давлат экологик экспертизаси объектини рўёбга чиқариш мумкин эмаслиги тўғрисидаги хулосаси бўлган тақдирда, хулосада кўрсатилган тақлифга кўра лойиҳа маромига етказилишини

таъминлаш ҳамда материалларни давлат экологик экспертизаси учун қайта тақдим этиш лозим.

Давлат экологик экспертизасининг хулосаси давлат экологик экспертизаси объектини молиялаш ва рўёбга чиқаришда юридик ва жисмоний шахслар томонидан ижро этилиши мажбурийдир.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза фаолияти ва муносабатларида қуйидаги экспертиза турларидан фойдаланилади: давлат экологик экспертизаси, жамоат экологик экспертизаси, экологик аудит, идоравий экологик экспертиза, илмий экологик экспертиза, экологик–санитария экспертизаси, экологик норматив экспертизаси, экологик–ҳуқуқий экспертиза ва бошқалар.

Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистоннинг атроф табиий муҳити ва табиий ресурсларини муҳофаза қилишни давлат йўли билан тартибга солишнинг асосий воситаларидан биридир.

Давлат экологик экспертизаси давлатнинг у ёки бошқа фаолиятни рўёбга чиқаришга, объектларни ҳудудий жойлаштиришга давлатнинг рухсат ва розилик бериши ҳисобланади.

Давлат экологик экспертизаси кўп йўналишларда амалга оширилади: 1) ишлаб чиқариш кучлари, тармоқлар ривожланиши ва жойлашиши лойиҳа олди материаллари экспертизаси; 2) мақсадли дастурлар лойиҳа олди материаллари, ер, сув, биологик ресурслар, фойдали қазилмалардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш схемаларининг экспертизаси; 3) экологик аҳамиятга эга бўлган объектлар экспертизаси.

Давлат экологик экспертизаси хулосаси расмий давлат ҳужжати бўлиб, унда давлат экологик экспертизаси объектини рўёбга чиқариш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги хулосалар баён қилинади. Хулосаларни ижро этиш мажбурийдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертиза қандай турларга бўлинади? Улар бир-биридан қандай фарқ қилади?
2. Экологик экспертизанинг махсус турларини таърифланг.
3. Давлат экологик экспертизаси нима? Унинг объектларини айтиб беринг.

Давлат экологик экспертизаси хулосаси нима? У нималарни ўз ичига олади ва қандай кучга эга?

Асосий адабиётлар

1. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиё муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
2. Национальўй доклад. О состоянии окружающей природной средў и использовани и природных ресурсов в Республике Узбекистан. Т. 2002.
3. Ли Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководство. М. 1995.
4. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь– справочник. М. 1990. Справочник, эколога–эксперта. Т.1997.

8-Мавзу: Жамоат экологик экспертизаси ва экологик аудит

Режа:

- 1. Жамоат экологик экспертизаси**
- 2. Экологик аудит**

Жамоат экологик экспертизаси жамоат ташкилотлари (уюшмалари), фуқаролар, шунингдек маҳаллий бошқарув органлари (махаллалар) ташаббуси билан ташкил этилади ва ўтказилади. У экологик асосланиш талаб қилинадиган ҳар қандай фаолият соҳасида нодавлат, нотижорат ташкилотларининг ва фуқароларнинг иштирокида ўтказилади. Қонунга биноан экологик экспертизани амалга оширишга тўсқинлик қилиш тақиқланади.

Жамоат экологик экспертизаси қонун билан муҳофаза қилинадиган давлат, коммерсия (тижорат) сирлари бўлмаган маълумотларга эга бўлган объектлар учун ўтказилиши мумкин. Бу экспертиза давлат экологик экспертизаси ўтказилишидан қатъий назар, унга, у билан бир вақтда ёки ундан кейин амалга оширилиши мумкин.

Жамоат ташкилотлари(уюшмалари) қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга: экологик экспертиза учун зарур бўлган ҳужжатларни буюртмачидан олишга; жамоат экологик экспертизаси ҳулосалари давлат экологик экспертизаси комиссияларининг мажлисларида муҳокама қилинаётганда ўз вакиллари билан кузатувчи сифатида қатнашишга.

Жамоат экологик экспертизаси уни ўтказиш тўғрисида жамоат ташкилотларининг (уюшмаларининг) аризаси давлат рўйхатидан ўтказилган тақдирда амалга оширилади. Жамоат экологик экспертизасининг ҳулосаси тавсия хусусиятига эга бўлади. Бу ҳулосалар оммавий ахборат воситаларидан эълон қилиниши ва манфаатдор томонлар ва шахсларга берилиши мумкин.

Экологик аудит

Экологик аудит конкрет объектда атроф табиий муҳитнинг ҳолатини баҳолаш фаолиятидир. Экологик аудит атроф муҳитнинг қулай шарт-шароитини таъминлашнинг муҳим экологик иқтисодий воситасидир. У атроф

табiiй муҳит ҳолатига салбiiй таъсир кўрсатаётган, ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектларни мустақил экологик экспертиза қилиш фаолияти ҳисобланади.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида экологик аудит процедураси корхоналар ёки бошқа ҳўжалик объектлари тўғрисида экологик ахборот олиш ва уни баҳолашнинг муҳим воситаси ҳисобланади ва э́коаудит ахборотлари бошқаришнинг турли буғинларида турли тадбирларни ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этишда кенг қўлланилади. Ўзбекистонда экологик аудит процедурасининг ривожланиши ва қўлланилиши фақат сўнгги йилларда амалга оширилмоқда.

Экологик экспертиза учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ва хорижий давлатларда ривожланган э́коаудитнинг қуйидаги асосий йўналишларини кўрсатиш мумкин:

1. Стандартларга риоя қилиш аудити. У атроф муҳит сифат кўрсаткичларини миллий ва халқаро стандартлар билан таққослаб, корхоналар учун зарур чора тадбирларни тавсия этади.

2. Жавобгарлик аудити. Унга мувофиқ атроф муҳитга етказиладиган зарарнинг хавф хатари бўйича жавобгарлик аниқланади.

3. Экологик суғурталашдаги аудит. У суғурталаш шартномаларини тузиш, экологик хавф хатарни камайитириш бўйича превентив (олдини олувчи) тадбирлар режасини ишлаб чиқишда, экологик суғурта ходисалари содир бўлгандаги зарарни ҳисоблашда, атроф муҳитнинг ифлосланишига боғлиқ ҳолда корхоналарга даъво қўзғатишда амалга оширилади.

4. Экологик сертификация тизимидаги аудит. У сертификация объектларининг белгиланган экологик талабларга (стандарт, нормативларга) мос келишини баҳолайди.

5. Худудлар аудити. У худудлар экологик ҳолатини аниқлаш мақсадларида амалга оширилади.

6. Маҳсулотни бўлиш тўғрисидаги битимларни тайёрлашдаги аудит. Бу э́коаудит тури мўлжалланаётган инвестициялаш объектларини экологик нуқтаи назардан тўлиқроқ ўрганиш мақсадида ўтказилади. Бунда аудит вазифасига тўпроқ, ўсимлик ва хайвонот олами ресурсларини тадқиқ этиш, илгари етказилган экологик зарарни, атроф муҳитнинг бузилган объектларини тиклаш қиймати, атроф муҳитга салбiiй таъсирнинг нормативдан ортиқ харажатларини бартараф этиш ва бошқаларни баҳолаш киради.

Ҳозирги вақтда қабул қилинган процедурага мувофиқ экологик аудитни бажарилиши шарт бўлган ва ташаббусли каби турларга бўлиш мумкин.

Бажарилиши шарт бўлган э́коаудитга қуйидагилар киради:

- атроф табiiй муҳит соҳасида халқаро мажбуриятларни амалга оширишда фойдаланиладиган э́коаудит;
- давлат органларининг топшириғига мувофиқ, шу жумладан корхоналарнинг экологик санациясини асослаш учун ўтказиладиган э́коаудит.

- давлат корхоналарини хусусийлаштиришда экологик омилни ҳисобга олиш учун ўтказиладиган экоаудит;
- иқтисодий субъектларнинг банкротлиги процедурасини амалга оширишда ўтказиладиган экоаудит;
- мажбурий экологик суғурталашни амалга оширишда ўтказиладиган экоаудит;
- инвестициялаш шароитларида кўзда тутилган инвестиция лойиҳалари ва дастурлари тайёрлаш ва асослашда ўтказиладиган экоаудит.

Бу турдаги экоаудит давлат экологик экспертизаси қирорига биноан, шунингдек, атроф муҳитга таъсирни баҳолаш процедураси жараёнида амалга оширилиши мумкин. Ўз навбатида, ташаббусли экоаудит иқтисодий субъект раҳбарлари ёки бошқа қарор қабул қилувчи шахслар қарорига мувофиқ ўтказилади.

Бошқа томондан экологик аудитни ички ва ташқи турларга бўлиш мумкин. Ички экоаудит ихтиёрий характерда бўлади ва корхонанинг ўз ташаббусига кўра ўтказилади. Ташқи аудит эса, қоида тариқасида, мажбурий асосда ўтказилади.

Экологик аудитни ўтказишнинг асосий принциплари қуйидагилар: аудитнинг ҳолислиги ва объектлиги; профессионаллик ва компетентлик; аудитни ўтказишда олинган ахборотларнинг конфиденциаллиги (махфийлиги); аудитнинг аудитор ҳисобати ва аудитор хулосаси учун жавобгарлиги; экологик аудит дастурини раҳбарият ёки аудитлаштирилаётган объект эгасининг қўллаб қувватланиши; аниқланган камчиликларни албатта бартараф этиш чораларини кўриш.

Экологик аудитнинг асосий вазифаларига халқаро амалиётни ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларни киритиш мумкин:

- табиатдан фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти тўғрисида ишончли ахборотларни олиш, экологик тоза технология ва маҳсулотнинг экологик маркировкасини жорий этиш ҳисобига жаҳон бозоридан уларнинг рақобатбардошлигини ошириш;
- хўжалик фаолияти субъектлари, суғурта ва молия-кредит ташкилотларининг молиявий хавф хатарини камайтириш;
- табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг асосий йўналишлари инструментини барпо этиш;
- атроф муҳит соҳасидаги фаолиятни бошқа фаолият тирноқлари билан интеграциялаш «экологик» ҳисобчиликни юритиш;
- ҳамма тан олган халқаро принциплар, метод ва процедураларни амалиётда ҳисобга олиш ва қўллаш;
- экологик бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича билимдон мутахассисларни тайёрлаш ва тажрибали мутахассисларни жалб этиш.

Ўзбекистонда экологик аудитга талаб ошиб бораётганлиги сабабли уни кенг миқёсда ривожлантириш тadbирларини комплекс амалга ошириш лозим.

Қисқача хулосалар

Жамоат экологик экспертизаси жамоат ташкилотлари, фуқаролар, маҳаллий бошқарув органлари ташаббуси билан ўтказилади. Унинг хулосаси тавсия хусусиятга эга.

Экологик аудит конкрет объектга атроф табиий муҳитнинг ҳолатини баҳолаш фаолиятidir. У мустақил экологик экспертиза қилиш фаолияти ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жамоат экологик экспертизаси хусусиятларини тарифланг.
2. Экологик аудит нима? Экоаудитнинг қандай асосий йўналишлари бор?
3. Бажарилиши шарт бўлган ва ташаббусли экологик аудит нима? Уларнинг фарқини тушунтиринг.
4. Экологик аудитни ўтказиш қандай принципларга асосланади?
5. Экологик аудитнинг асосий вазифаларни белгиланг.

Асосий адабиётлар

5. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиёе муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
6. Национальўй доклад. О состоянии окружающей природной средў и использовани и природных ресурсов в Республике Узбекистан. Т. 2002.
7. Ли Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководство. М. 1995.
8. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь– справочник. М. 1990.
9. Справочник, эколога–эксперта. Т.1997.

9-Мавзу: Экологик экспертизага қўйиладиган талаблар ва атроф муҳитга таъсирни баҳолаш

Режа:

- 1. Экологик экспертизага қўйиладиган умумий талаблар**
- 2. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсирининг фарқлари ва уларни баҳолаш**
- 3.**

Экологик экспертиза мамлакат иқтисодиётининг экологик хавфсиз ривожланиши муаммолари ечимини топишда ғоят муҳим роль ўйнайди. У амалиётда фақат экологик асосланган ҳўжалик қарорларини амалга оширишни таъминлайди. Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш мақсадларида экологик экспертизанинг атроф муҳитга бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатадиган ғоят хилма-хил объектларини мақсадга мувофиқ жойлаштириш, лойиҳаларини техник-иқтисодий асослаш, корхоналар, объектлар ва иншоотларни лойиҳалаштириш, қуриш, реконструкциялаш, ишга тушириш ишларини экологик беҳатарликни таъминлаш ва аҳоли саломатлигини муҳофазалаш талабларига мос йўналишда амалга ошириш лозим. Бунда ҳар бир корхона, идора, тармоқ ва бошқа хилма-хил объектларни рўёбга чиқаришда табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш билан боғлиқ бўлган кўплаб тадбирлар амалга оширилиши керак. Шу сабабдан экологик экспертизага тақдим этилаётган ҳужжатлар экологик экспертиза объектларининг лойиҳадан олдинги чуқур илмий-экологик тадқиқотлари натижаларига асосланиб тайёрланиши экологик сабабларга кўра объектни рўёбга чиқаришга рухсат бермасликнинг олдини олишнинг асосий шартидир.

Давлат экологик экспертизасининг лойиҳадан олдинги босқичида ҳўжалик ёки бошқа фаолиятнинг экологик асослаб берилишини ишлаб чиқиш ва асослаб бериш бўйича ҳозирги вақтда қабул қилинган тартиб қўйидагилардан иборат:¹

Ҳўжалик фаолияти ташаббускори экологик экспертизага қўйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- амалдаги кўрсатма ҳужжатларга мувофиқ бажарилган экологик нормаллаштириш материаллари;
- амалдаги кўрсатмаларга мувофиқ тузилган атроф муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) материаллари. Унда қўйидаги босқичлар бўлиши керак:
 - 1) Атроф муҳитга таъсир тўғрисида баёотнинг лойиҳаси (АМТБ лойиҳаси).
 - 2) Атроф муҳитга таъсир тўғрисида баёот (АМТБ)
 - 3) Экологик оқибатлар тўғрисида баёот (ЭОТБ)

¹ Справочник эколога–эксперта. Т.1997, 9-11 бетлар.

Атроф муҳитга таъсир тўғрисида баёнотнинг лойиҳаси (АМТТБ лойиҳаси) хўжалик фаолиятини экологик асослаш мўлжалланган босқичда тузилади ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- атроф муҳитнинг асосий хусусиятлари тахлили;
- кўриб чиқиладиган объектнинг атроф муҳитга таъсири ва табиий ресурслардан фойдаланиш технологик занжирининг барча элементлари бўйича-хомашё (ёқилғи) манбалардан бошлаб то чиқармалар, оқавалар, ва чиқиндиларни ҳам ўз ичига олган асосий ва ёрдамчи технологиянинг таърифи;
- белгиланаётган ёки амалга оширилиётган фаолиятнинг муқобил тахлили;
- авария ҳолатларининг тахлили (салбий оқибатларни бартараф этиш эҳтимоли ва сценариясини баҳолаш билан);
- таъсир турларининг баёни (таърифи);
- таъсир характерининг баёни (таърифи);
- таъсирининг асосий объектлари тахлили;
- кўриб чиқиладиган объектнинг таъсир зонаси учун аниқланган таъсири натижаларининг атроф муҳитга таъсир этиши даражасини баҳолаш ва башоротлаш;
- атроф муҳитга таъсирни мақбул даражагача камайтирадиган тадбирларнинг таклифлари.

Бу ҳужжатларни давлат экологик экспертизаси ижобий баҳоланган тақдирда ушбу объектга ер ажратиш тўғрисидаги масала кўриб чиқилади ва ҳужжатдаги экологик ишланмаларнинг етарли эканлиги ёки навбатдаги босқичдаги ҳужжатларни тайёрлаш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилинади.

АМТТБ лойиҳасини бажариш босқичида махсус тадқиқотларни талаб қиладиган ҳолатлар аниқланса, унда хўжалик фаолияти ташаббускори АМТБ прецедурасининг навбатдаги босқичига ўтади ва «Атроф муҳитга таъсир тўғрисида баёнот»ни тайёрлашга киришади. Бунда қуйидагилар ўз аксини топади;

- лойиҳага киритилган дастур бўйича тадқиқот натижаларининг тахлили;
- атроф муҳит ҳолатининг аниқланган таърифи;
- жамоатчилик муҳокамаси натижалари тахлили ва зарур ҳолларда кўриладиган фаолиятнинг ижтимоий шароитларга таъсирига қараб ўзгартиришлар киритиш;
- аниқланган маълумотлар бўйича таъсир манбаларининг тахлили;
- кўриб чиқиладиган объектнинг аниқ ер майдонларига нисбатан атроф муҳитга таъсирини баҳолаш;
- кўриб чиқиладиган объектнинг таъсир зонасида жойлашган ҳудуднинг экологик харитаси чизимлари ва унда ҳудуднинг функционал зоналаштирилиши, таъсирга тортиладиган атроф муҳит компонентларининг

холати, кўриб чиқиладиган объект вазиятининг режаси, аҳоли зичлиги, рекреация зоналари, яйловлар ва таъсирнинг характери тахлили учун зарур бўлган бошқа ахборотлар харитага туширилади.

- экологик ва у билан боғлиқ оқибатлар нуктаи назаридан авария вазиятлари тахлили ва уларнинг салбий оқибатларини бартараф этиш тадбирлари.

Давлат экологик экспертизаси ушбу ҳужжатни кўриб чиқиш натижаларига кўра уларнинг етарлилиги, объективлиги ва таъсирни баҳолашнинг чуқурлиги, башоратларнинг асосланганлиги ва тадбирларнинг реаллиги (амалга оширилиши имконияти) тўғрисида хулоса чиқаради.

АМТБ процедурасининг барча лойиҳалаштириладиган объектлар учун якуний босқичи «Экологик оқибатлар тўғрисида баёнот» (ЭОТБ) ҳужжатини тузиш бўлиб, унда хўжалик фаолиятини амалга ошириши имкониятлари тўғрисида асосий хулосалар чиқарилади ва экологик нормативлар белгиланади (РЭО–рухсат этилган оқавалар, РЕЧ–рухсат этилган чиқиндилар, РЭМ– рухсат этилган меъёр) ЭОТБ давлат экологик экспертизаси органлари билан келишилади (тасдиқланди) ва хўжалик фаолияти ташаббусқори томонидан объектни ишга тушириш бўйича қабул комиссиясига топширилади.

Кўрсатилган умумий талабларни бажариш экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсирининг тармоқлар ва объектлар бўйича таъсирини ҳам ҳар томонлама ҳисобга олишни тақозо этади.

Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсирининг фарқлари ва уларни баҳолаш

Табиий ресурсларнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш омили сифатидаги ролининг кучайиб бориши экологик экспертизада ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг «табиат-ишлаб чиқариш» тизими ҳаракати ва ишлаб туришининг самарадорлигини оширишдаги ролининг кучайиб боришини ҳар томонлама ҳисобга олишни тақозо этади. Ишлаб чиқаришнинг жойлашиши эса нормал атроф табиий муҳитни шакллантиришнинг асосий шарт-шароитга айланмоқда, айти пайтда табиатдан фойдаланиш масалалари ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг муҳим омиллари қаторига киради. Бу масалаларни ва уларга боғлиқ ҳолда экологик экспертиза объектларини тўғри жойлаштириш мақсадларида тармоқлар, ишлаб чиқариш ва технологияларни уларнинг табиатга ва унинг компонентлари–ер, ўрмон, сув, атмосфера ҳавоси, ҳамда одамга нисбатан классификациялаш зарур. Тармоқлар ва ишлаб чиқаришни классификациялашда энг аввало уларнинг жонли табиатга ва одамга зарарли таъсирини ҳисобга олиш керак.

Халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича классификацияси (к-катта, ў-ўрта, п-паст)

(1-жадвал)

	Халқ хўжалиги тармоқлари	Ресурсларни истеъмол қилиш бўйича таъсир			Чиқиндиларнинг пайдо бўлиши бўйича таъсир			Қуйидагиларга салбий таъсири бўйича:				
		Ер хажмига	Сув хажмига	Хом ашё хажмига	Қаттиқ	Суюқ	Чанг ва газлар	Ерга	Сувга	Ҳавога	Биосферага	Одамга
1.	Иссиқлик энергетикаси	п	к	к	п	ў	к	ў	ў	к	к	-
2.	Гидроэнергетика	ў	к	п	-	-	-	п	п	-	п	-
3.	Нефть ва газ қазиб олиш	п	ў	п	-	п	п	п	п	п	ў	П
4.	Кўмир, сланец, торф саноати	ў	п	п	ў	п	ў	п	п	ў	ў	Ў
5.	Қора метуллургия	ў	к	к	ў	п	ў	ў	ў	ў	ў	К
6.	Рангли металлургия	ў	ў	к	к	п	ў	к	к	к	к	к
7.	Кимё ва нефть кимё	п	к	ў	ў	ў	ў	ў	ў	к	к	к
8.	Машинасозлик ва металсозлик	п	ў	ў	п	п	п	п	п	п	п	ў
9.	Ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш	ў	ў	ў	ў	п	п	ў	п	п	ў	ў
10.	Целюлаза-қоғоз саноати	п	к	к	ў	б	ў	ў	ў	ў	ў	к
11.	Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш	п	ў	к	п	п	п	п	п	п	п	ў
12.	Қурилиш конструкциялари ишлаб чиқариш	п	ў	к	п	п	п	п	п	п	п	ў
13.	Ойна ва чинни фаянс ишалб чиқариш	п	п	к	ў	п	ў	п	ў	ў	ў	ў
14.	Енгил саноат	п	п	ў	п	п	п	п	ў	ў	ў	ў
15.	Озиқ-овқат, микробиология омухта озуқа саноати	п	ў	к	п	п	ў	п	ў	ў	ў	ў
16.	Тиббиёт,	п	п	ў	п	-	п	п	п	п	п	п

	полиграфия в.б.											
17.	Қишлоқ хўжалиги	к	к	п	ў	ў	п	к	ў	п	ў	п
18.	Ўрмон хўжалиги	к	п	п	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	Транспорт	ў	п	п	-	п	к	п	п	ў	ў	Ў
20.	Қурилиш	п	п	ў	ў	-	п	п	п	п	п	П
21.	Уй-жой коммунал хўжалиги	ў	к	-	п	к	ў	ў	к	ў	к	Ў

1-жадвалда берилган халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳининг табиий ресурслардан фойдаланиш даражасига ва уларнинг атроф табиий муҳит элементларига таъсири ушбу гуруҳ тармоқлари учун ўртача кўрсаткичларга асосланиб тузилган. Бу жадвал маълумотлари экологик экспертиза муносабатларининг ҳамма қатнашчилари учун муҳим аҳамиятга эга. Берилган тармоқ гуруҳлари таркибида ўртача кўрсаткичлари катта фарқ қиладиган тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар бор. Шу сабабдан ушбу классификация ҳамма тармоқлар, ишлаб чиқариш, хатто технологиялар учун зарур. Масалан, корхоналар, ишлаб чиқариш ва технологияларни жойлаштиришда уларнинг ресурслардан фойдаланиш бўйича ва атроф муҳит учун зарарлиги бўйича бир хил типдаги, бирикмалари шаклланишига экологик экспертиза назоратида йўл қўймаслик керак. Булар атроф муҳитни ҳавфли ифлосланишдан сақлаб қолишга ёки ҳудудларни аҳлатлар босиб кетишига йўл қўймасликнинг асосий шарти ҳисобланади.

3-жадвалда берилган моддий ишлаб чиқариш тармоқлари орасида фақат ўрмон хўжалиги атроф муҳитга зарарли таъсир кўрсатмайди, балки уни сезиларли даражада яхшилайти. Бунинг сабаби шуки, ўрмон хўжалиги фаолияти жонли табиатнинг энг қудратли комплекси ҳисобланган ўрмонлар билан боғланган бўлиб, улар нафақат ўзлари эгаллаб турган майдонларга, балки туташган катта ҳудудларга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Ўрмонларнинг атроф муҳитга ижобий таъсири икки аспектида номоён бўлади: 1. ўрмонлар жонсиз табиатни (иқлим, ер, сув ва ҳаво тозаллиги) асраш ва яшилашнинг шунингдек, товуш, шовқин ва бошқа тўлқинларни ушлаб қолишнинг энг самарали омили бўлиб ҳисобланади; 2. ўрмонлар биотик модда алмашишини, ҳудудларнинг флора ва фауна хилма хиллигини кўпайтиради ва кучайтиради, ва шулар орқали жонли табиатнинг муҳит шароитига, зараркунанда ва касалликларга чидамлилиги ва барқарорлигини оширади. Буларнинг ҳаммаси ўрмон хўжалигининг табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишдаги аҳамиятини янада кучайтиради.

Халқ хўжалиги тармоқларини атроф табиий муҳитга таъсирининг классификацияси экологик экспертиза муносабатларида табиатдан

фойдаланишни тартибга солишни назорат қилишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза амалиётида фақат экологик асосланган хўжалик қарорларини амалга оширишни таъминлайди.

Хўжалик фаолияти ташаббусқори экологик экспертизага қуйидаги хужжатларни тақдим этади: а) амалдаги кўрсатма хужжатларга мувофиқ бажарилган экологик нормаллаштириш материаллари; б) амалдаги кўрсатмаларга мувофиқ тузилган атроф муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) материаллари.

Давлат экологик экспертизаси ушбу хужжатларни кўриб чиқади ва шунга асосланиб уларнинг етарлилиги, объектлилиги ва таъсирини баҳолашнинг чуқурлиги, башоратларнинг асосланганлиги ва тадбирларнинг реаллиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Экологик экспертиза объектларини тўғри жойлаштириш мақсадларида тармоқлар, ишлаб чиқариш ва технологияларни уларнинг табиатга нуқтаи назаридан классификациялаш амалга оширилади. Бу классификация экологик экспертиза муносабатларида табиатдан фойдаланишни тартибга солишни назорат қилишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Экологик экспертиза объектлари атроф табиий муҳитга таъсири бўйича қуйидаги учта категорияларга бўлинади: 1) юқори хавф-хатар; 2) ўрта хавф-хатар; 3) апст хавф-хатар. Буларни ҳисобга олиш экологик экспертиза самарасини оширишга хизмат қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлат экологик экспертизасининг лойиҳадан олдинги босқичда қабул қилинган тартибини тушунтиринг. Унга қандай хужжатлар тайёрланади?

2. «Атроф муҳитга таъсир тўғрисида баёнот» лойиҳаси, «атроф муҳитга таъсири тўғрисида баёнот», «экологик оқибатлар тўғрисида байёнот» нима?, Улар бир-бирларидан қандай фарқ қилади? Уларни билиб олинг ва тушунтиринг.

3. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсири нима? У қандай баҳоланади.

4. Халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича классификациясини тушунтиринг. У қандай амалий аҳамиятга эга?

5. Антропоген фаолият турларининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича қандай категориялар ажратилади? Улар бир-бирларидан қандай фарқ қилади?

6. I «юқори хавф-хатар» катерориясини таърифланг.

7. II «ўрта хавф-хатар» категориясини таърифланг.

8. III «паст ҳавф -хатар» категориясини таърифланг.
9. I,II,III категориялардан фойдаланиш амалиётини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
2. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом (2002й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
3. Национальнўй доклад. О состоянии окружающей природной средў и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Т. 2002.
4. Природоохранине нормў и правила проектирования: Справочник. М. 1990.
5. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законў, павила, принципа, гипотеза). М. 1994.
6. Справочник эколога–эксперта. Т.1997.

10-Мавзу: Экологик экспертизанинг асосий йўналишлари

Режа:

- 1. Экологик экспертизанинг асосий йўналишлари тўғрисида тушунча**
- 2. Технологик экологик экспертизаси**
- 3. Корхоналар экологик экспертизаси**

Экологик экспертизанинг объекти, илгари кўрсатиб ўтилгандек, ғоят хилма-хил бўлиб, шунга мос ҳолда унинг йўналишлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади. Масалан, экспертизанинг объекти дастурлар лойиҳалари, қурилиш лойиҳалари, ишлаб чиқаришни жойлаштириш лойиҳалари, техника ва технология, хомашё ва материаллар, маҳсулотлар, кимёвий моддалар, стандарт ва техник, ҳуқуқий нормаларнинг лойиҳалари ва бошқалар бўлиши мумкин. Ушбу объектлар бўйича экологик экспертиза йўналишлари ҳам шаклланади.

Экологик экспертизанинг барча йўналишларида ҳам лойиҳадан олдин, ҳам лойиҳадан кейинги босқичларда асос қилиб олинган материаллари қаторига иқлим, геологик, гидрогеологик шароитлар, тупроқнинг генетик ва ўз-ўзини тозалаши таърифи, ҳудуднинг ўрмон билан қопланиш даражаси, флора, фауна, аҳоли ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари тўғрисидаги маълумотлар ва бошқалар кирилади.

Экологик экспертизани ўтказиш натижасида экспертиза объектининг тўла модели пайдо бўлиши, лойиҳанинг эса атроф табиий муҳит муҳофазаси талабларига мос келиши аниқланиши керак. Бу талабга эришиш учун экологик экспертизанинг барча йўналишларида лойиҳанинг қуйидаги хусусиятлари ўрганилиши ва таҳлил қилиниши лозим:

- лойиҳанинг асосий мақсади ва уни туманлардан то республикага даражадаги аҳамияти;
- лойиҳани жойларда амалга оширишнинг сабабларини асослаш;
- техник имкониятлар, ер ва бошқа ресурслардан фойдаланиш сиғими ва ҳажмини ҳисобга олиб техник-иқтисодий асослашни амалга ошириш;
- атроф табиий муҳитнинг ҳозирги ҳолати ва аҳволи, уни атрофдаги концентрациялар билан таққослаш;
- лойиҳа тадбирларининг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича типлари ва ишончлилиги;
- атроф муҳитга эҳтимол тутилаётган салбий таъсир ва уни камайтириш бўйича тадбирлар;
- инқирозли вазият эҳтимолини аниқлаш мақсадларида техник-иқтисодий эҳтиёжларнинг табиат имкониятларига мувофиқлигини аниқлаш;
- тавсия қилинаётган табиат муҳофазаси тадбирларининг муқобил варианты ва уларни амалга оширишнинг кетма-кетлиги;

- атроф табиий муҳитга энг оз миқдорда (минимум) зарар етказиш билан техник имкониятларни энг кўп даражада (максимум) қўллашни муросага келишини таъминлаш ўртасидаги оптимал вариантни танлаш;

- муқобил қарорларни қуйидаги йўналишда таққослаш: харажат бирлигига лойиҳанинг аҳамияти мезонлари бўйича; ушбу жойда объектни жойлаштиришнинг ижтимоий ва иқтисодий афзаллиги; лойиҳани жойлаштиришнинг кутилмаган оқибатларининг хавф-хатари даражаси; табиат муҳофазаси тадбирларининг шу кундаги ва истиқболдаги қиймати.

Дунёнинг кўпчилики ривожланган мамлакатлари экологик экспертизани табиий, техник, иқтисодий, ижтимоий, геотехник ва табиий-техник тизимлар бўйича ва табиий-хўжалик регионлари бўйича амалга ошириш амалиётини кенг қўлламоқдалар.

Лойиҳалардаги атроф табиий муҳитга таъсирнинг хусусиятлари, уларни аниқлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва ҳисобга олиш нуқтаи назаридан экологик экспертиза ўтказишнинг қуйидаги асосий комплекс йўналишларини белгилаш мумкин:

- 1) технологик (техника) экологик экспертизаси.

- 2) корхона экологик экспертизаси.

- 3) шаҳарсозлик экологик экспертизаси.

- 4) табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси.

Турли хомашё ва материалларга ишлов бериш усуллари мажмуаси технология тушунчасининг маъносини англатади. Айнан ушбу технология хусусиятлари корхоналарнинг маҳаллий табиий шароит ва ресурслар, иқтисодий шароит— катта мамлакатнинг шароити билан боғлиқлигини кўрсатади. Шу сабабдан экологик объектларнинг турли технологик усуллари ҳисобга олмасдан тўлақонли экологик экспертизани ўтказиб бўлмайди. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш технологик структураси уларнинг ишлаб чиқариш миқёсларини (ишлаб чиқаришнинг такрорланиши ва сериялиги хусусиятларини), ишлаб чиқариш-технологик цикллarning тўлиқлигини (бир ёки бир неча ишлаб чиқариш босқичларининг мавжудлиги), ихтисослаштиришнинг характерини (турли буюмларни ишлаб чиқарувчи универсал комбинатлар, ихтисослашган заводлар ва уларнинг стадиялари, детал-узелли, ва бошқа типлари) белгилаб беради.

Технологик экологик экспертиза технология ва техниканинг экологик мос (тўғри) келишини ва ресурс истеъмоли сиғимини (ҳажмини) аниқлаш, шунингдек технологиянинг кам чиқитли ёки чиқитсизлигини амалда бўлган нормативлар ва мавжуд энг яхши намуналар билан таққослаб, зарур экологик экспертиза хулосалари ва ечимларига келишни билдиради. Масалан, сувсиз қоғоз ишлаб чиқариш технологияси анаъанавий технологиядан афзалдир; энергия олишни атроф табиий муҳитга энг оз миқдордаги таъсир кўрсатиб амалга ошириш (иссиқликни ҳавога кам чиқариш асосида), энергияни «ифлос» технология орқали олишдан анча афзалдир. Турли туман машиналар ва

жихозлар, приборлар, назорат воситалари ва тизимлари амалдаги табиат муҳофазаси нормалари ва қоидаларига, экологик ҳавфсизлик талабларига зид келмаслиги шарт. Масалан оғир ва темир занжирли ғилдиракка эга тракторлар тупроқ қатламларини зичлаб ташлайди ва тупроқнинг ўз ўзини тиклашиши хусусиятларига зарарли таъсир кўрсатади. Атроф муҳитга кўплаб зарарли газларни чиқарадиган транспорт воситалари моторлари ҳам экологик талабга жавоб бермайди. Технологик ва техник экологик экспертиза назорати экологик ҳавфсизлик талабларига жавоб бермайдиган техника ва технологияни рўёбга чиқаришга йўл қўймасликнинг асосий воситаси бўлиши керак.

Давлат экологик экспертизаси объектлари орасида лойиҳалаштирилаётган ва атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлигига салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар алоҳида ўринни эгаллайди. Корхона тушунчаси ҳудудий яхлит, ихчам ёки гуж жойлашган, маълум маҳсулотни (хизмат турини) ишлаб чиқариш ва сотиш, пуллаш билан шуғулланадиган, ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш ва реализация қилишда нисбатан иқтисодий мустақиллиги, технологик тугалланганлиги билан характерланадиган экологик экспертиза объектидир.

Корхоналарнинг кўпчилиги ўз иш майдонлари ва майдончалари билан шаҳарлар ва уларнинг агломерациялари, кўрғонлари, қишлоқлар табиий ландшафтга қўшилиб кетади ва табиатга турли даражада салбий таъсир кўрсатиб туради. Корхоналар миқёслари, катта-кичиклиги, ихтисослашиши, иқтисодий-географик ўрни ва атроф табиий муҳит билан алоқалари хусусияти, табиатнинг у ёки бошқа компонентларига таъсири ва унинг интенсивлиги, оқава ва чиқиндиларнинг заҳарлилиги ва зарарлиги ва бошқа кўплаб кўрсаткичлар бўйича бир-бирларидан фарқ қилади. Ўзбекистонда халқ хўжалигининг ҳар хил тармоқлари таркибига кирадиган кўп сонли корхоналар мавжуд. Корхоналарнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг хусусияти, белгиланган вазифаси, технология ва хом ашёнинг характери бўйича ва хизмат тури ўхшаш бўлган мажмуаси тармоқларини ташкил этади. Тармоқлар ҳам корхоналар каби маҳсулоти, табиатга таъсири бўйича ғоят хилма-хилдир (3-жадвалга қarang). Шу сабабдан корхоналар лойиҳаларининг тармоқ, ҳудудий хусусиятларининг экологик ҳавфсизлилик даражасини комплекс ҳисобга олиш зарур.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза объектнинг хилма-хиллигига мос ҳолда унинг йўналишлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади. Амалиётда унинг табиий, техник, иқтисодий, ижтимоий, табиий-техник, геотехник тизимлар, табиий хўжалик регионлари бўйича амалга ошириладиган йўналишлари кенг қўлланади.

Экологик экспертиза ўтказишда лойиҳалардаги атроф табиий муҳитга таъсирнинг хусусиятлари, уларни аниқлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва ҳисобга

олиш нуқтаи назаридан қуйидаги комплекс йўналишлари ажратиш мумкин: 1) технологик (техника) экологик экспертизаси; 2) корхона экологик экспертизаси; 3) шаҳарсозлик экологик экспертизаси; 4) табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси.

Технологик экологик экспертиза технология ва техниканинг экологик мос келиши ва ресурс истеъмоли сиғимини (хажмини) аниқлаш асосида зарур хулосалар ва ечимларга келишни билдиради. Техника технология, материаллар моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир барча технологик ҳужжатлар давлат экологик экспертизадан ўтказилиши шарт.

Корхоналар лойиҳаларининг экологик экспертизаси ушбу корхона қурилишининг эҳтимол тутиладиган экологик оқибатларини атроф муҳитнинг мақбул йўл қўйиладиган (меъёрга) ҳолати билан таққослаб, объектив экспертиза хулосаларини чиқаришни билдиради. Хулосалар табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича амалдаги норматив-техник ва йўриқнома–услубий ҳужжатларга, табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларига асосланади.

Шаҳарсозлик экологик экспертизаси шаҳарсозлик фаолияти соҳасидаги ҳужжатларнинг экологик хавфсизлик талабларига мос келишини ёки келмаслигини аниқлаш билан шуғулланади.

Табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси минтақавий ва маҳаллий (локал) даражада назарда тутиладиган табиий муҳит ўзгаришининг экологик–иҷтимоий-иқтисодий самарадорлигини ва экологик хавфсизлигини баҳолаб, хулоса чиқаришни билдиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертизанинг қандай асосий йўналишлари бор? Уларнинг бири-биридан фарқини тушунтиринг.
2. Экологик экспертизанинг барча йўналишлари учун хос бўлган умумий хусусиятларини таърифланг.
3. Технологик (техника) экологик экспертизаси нима? Унинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.
4. Корхоналар экологик экспертизасининг асосий хусусиятларини таърифланг?
5. Корхоналар экологик экспертизасини асосий мақсади нима? У қандай ўтказилади?

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.

2. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
3. Давлт экологик экспертизаси тўғрисида низом. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т.2002.
4. Национальнўй доклад. О состоянии окружающей природной средў и использовании природных ресурсов вРеспублике Узбекистан. Т. 2002.
5. Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. Практике учебное пособие. М. 2002.
6. Ли.Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководства. М. 1995.
7. Природоохранное нормў и правила проектирования: Справочник. М. 1990.
8. Справочник эколога-экономиста. Т. 1997.

11-Мавзу: Экологик экспертиза хизматини ташкил этиш ва давлат экологик экспертизасининг хулосасига қўйиладиган талаблар¹

Режа:

- 1. Давлат экологик экспертиза хизматини ташкил этиш**
- 2. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг структура ва мазмунига қўйиладиган талаблар**

Экологик экспертиза табиатни муҳофаза қилиш тизимининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, у аниқ равшан экологик тадбирлар тизимини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ва республика ҳукумати мамлакат аҳолисининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси самарадорлигини оширишни давлат экологик сиёсатининг устивор йўналиши деб қарамоқда. Бу соҳада кўплаб аниқ мақсадга қаратилган тадбирлар изчил амалга оширилмоқда. Ўтмишда табиатга етказилган зарарни тузатиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган ва замон талабларига, мамлакат манфаатларига жавоб берадиган сиёсатни амалга ошириш республиканинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Бу муаммонинг ечимини топишда аниқ мақсадга қаратилган, самарали ва экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган экологик экспертиза тизимини мустаҳкамлаш ва унинг хизматларининг самарасини ошириш муҳим аҳамиятга эга.

Республикада табиатни муҳофаза қилишнинг шу жумладан, экологик экспертизанинг мустаҳкам ҳуқуқий асоси яратилган. Хозирга қадар табиатдан фойдаланувчиларнинг муносабатларини тартибга соладиган ҳамда экологик жихатдан хавфсиз фаолият мезонларини белгилайдиган 80 дан кўпроқ қонунлар ва шу қонунлар асосидаги ҳужжатлар қабул қилинган. Асосий қонун «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонун ҳисобланади. Улар экологик экспертиза учун ҳам ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи орган табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бўлиб, у бевосита Олий Мажлисга бўйсунди. Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш ваколати ҳам ушбу қўмита зиммасига юкланган. Унинг экспертиза соҳасидаги асосий фаолияти экологик экспертиза тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш, атроф муҳитга ва инсон саломатлигига таъсирни экологик иқтисодий баҳолашни амалга оширишга қаратилган.

Давлат экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг, Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг ихтисослашган эксперт бўлинмалари томонидан ўтказилади. Улар биргаликда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг **ягона давлат экологик экспертизаси тизимини** ташкил этади.

Давлат экологик экспертизаси органлари ўртасидаги ўзаро алоқалар шартнома асосида амалга оширилади.

Энг муҳим халқ хўжалик муаммолари ечимлари бўйича ҳужжатлар, халқ хўжалиги ривожланишининг тармоқ схемалари, йирик шаҳарларнинг бош режалари, давлат дастурлари, янги техника, технология, материаллар, моддалар, норматив-услубий ҳужжатлар, экологик нормативлар лойиҳалари, I ва II категориядаги энг йирик ва экологик мураккаб объектлар ва комплексларнинг атроф муҳитга таъсирини баҳолаш Бош давлат экологик экспертиза (Бошдавэкэкспертиза) экспертлари томонидан ўтказилади. Унинг қарорига мувофиқ I ва II категориядаги объектлар экспертиза учун жойларга берилиши мумкин.

Экологик нормативлар лойиҳаси ва III категория объектлари ва комплексларининг атроф муҳитга таъсирини баҳолаш бўйича ҳужжатлар экспертизаси, шунингдек экологик мувофиқлаштиришга тааллуқли объектлар давлат экологик экспертизаси тизимининг маҳаллий органлари томонидан ўтказилади. Ушбу объектлар Бошдавэкэкспертиза томонидан ҳам экспертизадан ўтказилиши мумкин.

Бош давлат экологик экспертизаси қуйидагиларни амалга оширади:

- жойлардаги бўлинмаларга услубий раҳбарликни амалга оширади, маслаҳат ва амалий ёрдам беради, фаолиятини мувофиқлаштиради, эксперт хулосалари сифатини танлаб назорат қилади;
- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг давлат экологик экспертизаси тизими ходимларининг малакасини оширишни ташкил этади, зарур йўриқномалар ва маълумотномалар билан таъминлайди;
- Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитасига норматив-техник ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш бўйича таклифлар беради ва уларни шакллантиради;
- маҳаллий органларнинг аризаларига мувофиқ бошқа хизматларни бажаради.

Давлат экологик экспертизаси хулосасининг структура ва мазмунига қўйиладиган талаблар

Давлат экологик экспертизасининг хулосасига қўйиладиган расмий талаблар қуйидагилардан иборат.

1. Давлат экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг эксперт органлари мутахассислари томонидан ўтказилади. Зарур ҳолларда атроф муҳитга таъсирни баҳолашнинг

айрим масалалари бўйича штатдан ташқари экспертлар жалб қилиниши мумкин. Алоҳида мураккаб вазиятларда экспертизага тақдим этилган ҳужжатлар Давлат экологик экспертизаси кенгашига муҳокама қилиш учун тақдим этилиши мумкин.

2. Экологик экспертиза жараёнида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси экспертлари томонидан тақдим этилган ҳужжатларни расмийлаштириш ва кўриб чиқиш амалга оширилади. Унда қуйидагилар кўриб чиқилади:

- тақдим этилган ҳужжатлар таркибининг амалдаги расмий ҳужжатлар, қурилиш нормалари ва қоидалари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг амал қилинадиган ҳужжатларига мос келиши текширилади;

- экспертизанинг вазифаси белгиланади, йўналиши ва доираси, уни ўтказиш шакли ва усуллари аниқланади;

- ушбу ҳўжалик фаолиятини рўёбга чиқаришнинг зарурлигини асослаш ва уни амалга ошириш усуллари, назарда тутилаётган техник, инженерлик ва меъморчилик-планировка қарорлари, моддий, хомашё ва энергетика ресурсларидан комплекс ва рационал фойдаланиш зарурати ва бошқаларни асослаб берилганлиги текширилади;

- ҳўжалик фаолиятининг атроф муҳитга таъсирининг миқёслари, таъсирнинг аниқланган омилларининг тўлиқлиги ва уларнинг экологик ҳавфлилик даражаси аниқланади;

- мўжалланган тадбирларнинг табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларини таъминлашининг, шунингдек авария вазиятларини огоҳлантириш ва уларнинг эҳтимол тутилаётган оқибатларини бартараф этишнинг етарлилиги аниқланади;

- ушбу ҳўжалик фаолияти турининг экологик ҳавфсизлигини таъминлаш устидан назорат қилишнинг фойдаланишга тавсия қилинаётган оператив методлари ва назоратнинг бошқа турлари таҳлил қилинади;

- атроф муҳитга кимёвий моддалар ва технологияларнинг таъсирини баҳолашнинг асосланиб берилганлиги текширилади;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва ҳосил бўлаётган чиқиндиларнинг экологик ҳавфлиги даражасини баҳолаш, шунингдек уларни қайта ишлашнинг регионал кооперациялашуви имкониятлари текширилади;

- назарда тутилаётган фаолият турини амалга оширишнинг экологик, ижтимоий ва иқтисодий оқибатлари тўғрисидаги ахборотлар таҳлил қилинади

3. Кўриб чиқиш натижалари бўйича Давлат экологик экспертизаси ҳулосаси тузилади. Унда барча бўлимлар бўйича кўриб чиқишга тақдим этилган атроф муҳитга таъсирни баҳолаш материаллари қисқа таърифланган ахборотлар мавжуд бўлиши, унинг ҳажми эса 3-4 бетли матндан ошмаслиги керак.(қаранг: 9.3 параграф)

4. Давлат экологик экспертизаси хулосасига ижрочи-эксперт, раҳбарнинг муовини (Бошдавэкэкспертизада шунингдек бош эколог) томонидан қайд белгиси (виза) қўйилади ва эксперт бўлинмаси раҳбари томонидан имзоланади.

5. Бошдавэкэкспертизанинг «Хулосаси» нусхаси экспертига объекти жойлашган ҳудуддаги табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси экспертиза бўлимига билдириш учун жўнатилади.

6. Давлат экологик экспертизани ўтказиш муддатлари унинг меҳнатни талаб қилиши ҳажмига боғлиқ ҳолда белгиланади ва қоида тариқасида, биринчи маротаба амалга ошираётган ишлар учун 45 кундан ошмаслиги, қайта экспертиза учун эса 30 кун берилади. Айрим ҳолларда алоҳида йирик ва экологик мураккаб объектларни кўриб чиқишда, юқорида кўрсатилган муддатлар эксперт органи раҳбарининг қарорига мувофиқ узайтирилиши мумкин.

7. Экспертизани бошлаш ва тамомлаш муддатлари эксперт ишларини ўтказиш шартномаларини тузишда аниқланади ва тўловларни амалга ошириш муддатларига боғлиқ бўлади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза мамлакат табиатини муҳофаза қилиш тизимининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, у аниқ равшан экологик тадбирлар тизимини амалга оширади.

Экологик экспертиза тизими Ўзбекистонда барпо этилган мустаҳкам ҳуқуқий асосга таяниб ўз фаолияти амалга оширади. Бу соҳадаги асосий қонун ҳужжати «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонундир.

Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси зиммасига юкланган.

Давлат экологик экспертизаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг ихтисослашган эксперт бўлинмалари томонидан ўтказилади. Улар биргаликда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ягона давлат экологик экспертизаси тизимини ташкил этади.

Давлат экологик экспертизаси органлар ўртасидаги ўзаро алоқалар шартнома асосида амалга оширилади.

Давлат экологик экспертизаси хулосасининг структура ва мазмунига қуйидаги талаблар қўйилади: 1) Давлат экологик экспертизаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг эксперт органлари мутахассислари томонидан ўтказилади; 2) экологик экспертиза жараёнида экспертлар тақдим этган ҳужжатлар расмийлаштирилади ва кўриб чиқилади; 3) кўриб чиқиш натижалари бўйича Давлат экологик экспертизаси хулосаси тузилади; 4) хулосага ижрочи–эксперт, раҳбарнинг муовини томонидан қайд белгиси қўйилади ва эксперт бўлинмаси раҳбари томонидан имзоланади; 5) хулоса

нусхаси экспертиза объекти жойлашган ҳудуддаги табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси экспертиза бўлимига билдириш учун жўнатилади; 6) экспертиза ўтказиш муддати 45 кун белгиланади; 7) экспертиза ўтказиш муддатлари шартномада белгиланади.

Давлат экологик экспертизаси хулосаси мазмуни ва матни расмий тасдиқланган матнда (формада) ифодаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлат экологик экспертиза хизмати қандай ташкил этилган? Унинг умумий хусусиятларини тушунтиринг.
2. Ягона давлат экологик экспертизаси тизими нима? Унинг таркиби ва структурасини таърифланг.
3. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг структура ва мазмунига қандай талаблар қўйилади? Унинг хусусиятларини тушунтиринг.
4. Экологик экспертиза жараёнида қандай ҳужжатлар кўриб чиқилади? Улар қандай таҳлил қилинади?
5. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг матни қандай тузилади ва унга қандай талаблар қўйилади?
6. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг намунаси хусусиятларини таҳлил қилинг ва уларни билиб олинг.
7. Давлат экологик экспертизаси хулосасини тузишда нималарга асосланиш керак? Қонун ҳужжатлари, экология ва табиатдан фойдаланиш қонунлари, қоидалари, принциплардан фойдаланишнинг заруратини асослаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
2. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
3. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом (2002й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
4. Национальнўй доклад. О состоянии окружающей природной средў и природных ресурсов в Республике Узбекистан. Т. 2002.
5. Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. Практика. Учебное пособие. М. 2002.
6. Справочник эколога– эксперта. Т. 1997.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таррақиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари» Т.: Ўзбекистон 1998
3. Ўзбекистон Республикаси қонунлари: «Табиатни муҳофза қилиш тўғрисида» (1992), «Экологик экспертиза тўғрисида» (2000й). «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Ер тўғрисида», «Ер ости бойликлари тўғрисида», «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида», «Хайвонат оламинан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Ўсимлик оламинан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тўғрисида» ва бошқалар. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, қонунлар ва норматив ужатлар. Т. 2002.
4. «2005 йилгача атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури». Т.2000.
5. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Ўзбекистон Республикаси. Т.1998.
6. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Ўзбекистон Республикаси. Т.1998.
7. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом. Тошкент, 2002.
8. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Национальный доклад. Т.1998.
9. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Т. 2002.
10. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. Т. 2002.
11. Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари атласи. Т. 2002.
12. Абирқулов Қ.Н., Жумаев Т.Ж., Ражабов Н.Р., Экологик экспертиза. Намунавий ўқув дастури (бакалаврлар учун). ТДИУ Намунавий ўқув дастурлари тўплами. Т.2001.
13. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Основы экоразвития Учебное пособие. М.1994.
14. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. М.1998.
15. Бобилев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. Учебное пособие. М.1997.
16. Вторжение в природную среду. Оценка воздействия. М. 1983.
17. Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. Практика: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2002.
18. Ли. Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководство. М. 1995.
19. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитан. Перев. Санг. М.: Прогресс, 1980.
20. Придоохранние нормў и правила проектирования. Справочник. М. 1990.

21. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документъ Конференции в Риоде-Жанейро. Женева: Центр за наше будущее. 1993.
22. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. Т. 1997.
23. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. М.: Мўслъ, 1990.
24. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законъ, правила, принципъ и гипотезъ). М. 1994.
25. Справочник эколога-эксперта. Госкомприрода Республики Узбекистан.
26. Экономические основъ экологии. Учебник. В.В.Глухов, Т.В. Лисочкина, Т.П.Некрасова. СПб, 1995.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1-Мавзу: Экологик экспертиза фанига кириш.....	4
Кискача хулосалар.....	11
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	12
Асосий адабиётлар.....	12
2-Мавзу: Экологик экспертизанинг илмий-методологик асослари.....	13
Кискача хулосалар.....	20
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	21
Асосий адабиётлар.....	22
3-Мавзу: Ўзбекистондаги экологик вазият ва уни эксперт баҳолаш.....	23
Кискача хулосалар.....	28
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	29
Асосий адабиётлар.....	29
4-Мавзу: Табиат компонентларининг экологик ҳолати ва уларни эксперт баҳолаш.....	30
Кискача хулосалар.....	36
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	38
Асосий адабиётлар.....	39
5-Мавзу: Экологик экспертизанинг асосий принциплари.....	40
Кискача хулосалар.....	46
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	47
Асосий адабиётлар.....	47
6-Мавзу: Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари.....	48
Кискача хулосалар.....	51
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	52
Асосий адабиётлар.....	53
7-Мавзу: Экологик экспертиза турлари.....	54
Кискача хулосалар.....	57
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	58
Асосий адабиётлар.....	58
8-Мавзу: Ҷамоат экологик экспертизаси.....	58
Кискача хулосалар.....	62
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	62
Асосий адабиётлар.....	62
9-Мавзу: Экологик экспертизага қўйиладиган талаблар ва атроф муҳитга таъсирни баҳолаш.....	63
Кискача хулосалар.....	68
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	69
Асосий адабиётлар.....	69
10-Мавзу: Экологик экспертизанинг асосий йўналишлари.....	70
Кискача хулосалар.....	73

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	74
Асосий адабиётлар.....	74
11-Мавзу: Экологик экспертиза хизматини ташкил этиш ва давлат экологик экспертизасининг хулосасига қўйиладиган талаблар.....	75
Қисқача хулосалар.....	78
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	79
Асосий адабиётлар.....	80
АДАБИЁТЛАР.....	81

